THE

KASHI SANSKRIT SERIES

(*HARIDĀS SANSKRIT GRANTHAMĀLĀ*)

140.

(Nyāya Section. No. 21)

THE

TARKA PRAKARAṆA

OF

M. M. S'RĪ GANGES'OPĀDHYĀYA

With

Tarkarahasya

OF

M. M. S'RĪ MATHURĀNĀTHA TARKAVĀGĪS'A

WITH A COMMENTARY BY

Nyāyāchārya & Tarkatīrtha

PT. VĀMĀCHARAṆA BHATTĀCHĀRYA

PUBLISHED BY

JAYA KRISHNA DÂS HARI DAS GUPTA

The Chowkhambâ Sanskrit Series Office

Benares City

1944

[*All Rights Reserved by the Publishers.*]

Registered According to Act XXV of 1867.

PRINTED BY
JAYA KRISHNA DAS GUPTA,
VIDYA VILAS PRESS, BENARES CITY.
1944

[All Rights Reserved by the Publishers.]

* श्रीः *

काशी-संस्कृत-सीरिज-ग्रन्थमालायाः

१४०

न्यायविभागे एकविंशति (२१) पुष्पम् ।

महामहोपाध्याय—
श्रीमद्गङ्गेशोपाध्यायविरचितं

तर्कप्रकरणम्

महामहोपाध्याय—
श्रीमन्मथुरानाथतर्कवागीशकृत-
तर्करहस्ययुतं
तर्कतीर्थ-न्यायाचार्य-
श्रीमद्रामाचरणभट्टाचार्यविरचित-
विवृतिसंवलितं

तदन्तेवासिनोः—
श्रीमत्स्वामि निर्दोषानन्द-योगीन्द्रानन्दयोः
साहाय्येन संशोधितश्च ।

प्रकाशकः—
जयकृष्णदास-हरिदास गुप्तः—
चौखम्बा संस्कृत सीरिज़ आफिस,
बनारस सिटी ।

वि० सं० २००१]

[अस्य ग्रन्थस्य पुनर्मुद्रणादिकाः सर्वेऽधिकाराः प्रकाशकाधीनाः

10/=

विज्ञप्तिः ।

अयि भोः प्रियपाठकाः !

श्रीमन्महामहोपाध्यायगङ्गेशोपाध्यायविरचिततर्कग्रन्थप्रभाकरः समस्तनास्तिकपथ्वान्तान्तको लौकिकानां परीक्षकाणाञ्च सर्वेषां सर्वकर्मनिमित्तीभूतः सर्वधर्मोपयोगितया पृथिव्यामापामरैः सर्वैरेव समाद्रियते, किं बहुना निखिलशास्त्रज्ञानार्थं तर्कस्य सर्वथाऽऽवश्यकता संभवतीत्यस्माभिर्मन्यते । अस्य च महामहोपाध्यायश्रीमन्मथुरानाथतर्कवागीशविनिर्मितमतिसरलं तर्करहस्यं विराजमानमप्यतिसंक्षिप्ततया सुधीभिरनवगततत्त्वमिति मयाऽस्य सुविस्तरा तर्कविवृतिर्विरचिता, सा यदि सुधीभिः समादरणीया सती तेषामुपकाराय प्रभवति तदा कृतकृत्योऽहं भविष्यामि ।

तर्केणेश्वरनिश्चयः समजनीवादीप्यमानेन यः
कुर्यादार्यगणश्च कर्मजनितं जन्मेति सन्निश्चयम् ।
यं वाऽऽसाद्य जनाः प्रमाणनिचयैरासादयन्तो प्रमां
तर्कोऽयं प्रतिभातु भारतजनैरालोचितः सादरम् ॥ १ ॥
अन्यस्मिन्निहिता सदा कठिनता शास्त्रे तमिस्रायते
दृष्टा शिष्टगणेन यत्र नियतं ज्योत्स्नायमानः कृतः ।
येनेशः प्रमितः सता सुमहता सच्छ्रेयसे भारते
न्यायः प्राणसमः सखेति मतिमान् जानाति मानप्रियः ॥ २ ॥
गौडे गौरवसौरभे जनपदे विख्यातविद्याश्रये
जातेनाऽऽशु विनिर्मितेव तरणी मग्नाय तर्काम्बुधौ
माधुर्या विवृतिर्मयाऽतिविमला तर्कस्य सा धीमता
श्री वामाचरणेन धीरजनतानन्दप्रदानेच्छया ॥ ३ ॥
रसर्त्तुवसुचन्द्रेऽस्मिन् शाके भाद्रसिता भी ।
प्राप्येयं विवृत्तिर्याता समाप्तिं धीमदन्तिके ॥ ४ ॥

इति

श्रीवामाचरण भट्टाचार्यस्य ।

॥ ॐ तत्सद्ब्रह्मणे नमः ॥

तत्त्वचिन्तामणौ

सविवृतिकतर्करहस्ययुतं

तर्कप्रकरणम् ।

* अथ तत्त्वचिन्तामणिः *

तर्कस्य व्याप्तिग्रहमूलकत्वेनानवस्थेति चेत्—न, यावदाशङ्कं तर्कानुसरणात् ।

* अथ विवृतिः *

तर्केण यस्य महतो भवतापहन्तुः प्रामाण्यनिश्चयमहो कुरुते स धीरः ।
यज्ज्ञानतो लभत एव जनः स मुक्तिं तं नौमि शङ्करमहं वहुतर्कवेद्यम् ॥ १ ॥
श्रीवामाचरणो नत्वा पितरौ च गुरुं वरम् ।
विवृणोति सुधीरेकां दुर्गमां तर्कमाधुरीम् ॥ २ ॥
ज्ञानिनो यदि पश्यन्ति विस्तृतां मत्कृतामिमाम् ।
विवृतिश्चेत्तदा मन्ये धन्योऽहमिति साम्प्रतम् ॥ ३ ॥

अनुमिनोमीत्याकारकानुव्यवसायविषयतावच्छेदकमनुमितित्वं यथा जातिस्तथा आपादयामीत्यनुभवविषयतावच्छेदकतर्कत्वमपि जातिरेवेति केचित् । अन्ये तु व्यापकाभावप्रकारकनिश्चयविषयीभूते धर्मिणि आहार्यव्याप्यारोपेण तथाविधव्यापकारोपस्तर्क इति वदन्ति । वस्तुतः पक्षे आपाद्यव्याप्यापादकवत्तानिश्चयजन्यज्ञानं तर्कः । तत्र चापाद्यव्यतिरेकनिश्चयपक्षतावच्छेदकादिनिश्चयस्तादृशापादकनिश्चयश्च हेतुस्तादृशनिश्चयं प्रति आपाद्याभावाश्रयत्वादिसंशयादेः स्वातन्त्र्येण संशयसामग्रीसंपादकतया वा प्रतिबन्धकत्वं, तादृशसंशयाद्यनुत्पादार्थं यदि तर्कान्तरस्यावश्यकता स्यात्तदा तादृशतर्कान्तरकारणविघटकसंशयविघटकत्वेन तर्कान्तरस्याप्यावश्यकतेति तत्र तत्रापीत्यादिरीत्याऽनवस्था स्यात्, न हि तादृश्यनवस्था बीजाङ्कुरवत्प्रामाणिकी बीजाङ्कुरस्थले अनवस्थाया अगत्या प्रामाणिकत्वसंभवेऽपि अनवस्थिततर्कधाराया अप्रामाणिकत्वात् । अन्यथा अनवस्थिततर्कस्य तर्कं प्रति प्रयोजकतायाः स्वीकरणीयतया तादृशप्रयोजकतानिश्चायकविरहेण तर्कं प्रति तर्कस्य प्रयोजकत्वाऽसंभवात् वह्निधूमव्याप्तिग्राहकतर्कस्य प्रयोजकाभावेनानुत्पादात् तादृशतर्कस्य वह्निधूमव्याप्तिग्राहकत्वाभिधानं नैयायिकानामतिसाहसमिति चार्वाका एव विजयेरन् ।

वस्तुतस्तु तर्को यदि तर्कत्वव्यापकप्रयोजकतानिरूपितप्रयोज्यतावान् स्यात्तदा तर्कभिन्नः

यत्र च व्याघातेन शङ्कैव नावतरति तत्र तर्कं विनैव व्याप्तिग्रहः । तथाहि—

॥ अथ तर्कमाथुरी ॥

यत्तर्कविघटकशङ्कासामान्यं तर्काभावातिरिक्तकारणप्रतियोगिकाभावादेव पूर्वं नावतरति तं तर्कमाह—॥तथाहीति॥ ।

स्यादित्यापत्तिभयेनानवस्था न प्रामाणिकी, तर्कत्वावच्छिन्नं प्रति तर्कत्वेनाऽप्रयोजकत्वात्तर्कभेदाभावरूपापाद्याभावेन तर्कत्वेन तर्कत्वव्यापकप्रयोजकतानिरूपितप्रयोज्यत्वाभावस्य तर्केसिद्धिरिति तु सुधानुत्पश्यामः । नव्यास्तु तर्को यदि तर्कजन्यः स्यात्तदा तर्कोऽजन्यजन्यो न स्यादित्येवमापत्तिरनवस्थायामिति प्राहुः । अनवस्थाया अप्रमाणिकत्वे तस्याः परिहारस्तु संभवत्येव । तथाहि यादृशवह्निधूमव्याप्तिग्राहकतर्कात्पूर्वं तादृशतर्कविघटकस्य 'अवह्नेरेव भविष्यति' इत्यादिशङ्कासामान्यस्य तर्कभिन्नवह्न्यन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वज्ञानादेवानुत्पादस्तादृशतर्कप्रदर्शनेनानवस्थां परिहर्तुमाह मूले—तथाहीत्यादि । अत्र धूमस्य पक्षत्वम्, उत्पन्नत्वाभावस्याऽपाद्यत्वं, वह्न्यसमवहितजन्यत्वाभावविशिष्टस्य वह्निसमवहितजन्यत्वाभावस्यापादकत्वम्, आपाद्यापादकयो र्व्याप्तिग्रहश्च नित्याकाशादाविति द्रष्टव्यम् । तथा च धूमो यदि वह्न्यसमवहितजन्यत्वाभावविशिष्टवह्निसमवहितजन्यत्वाभाववान् स्यात्तदा जन्यत्वाभाववान् स्यात्, यथा आकाश इत्यर्थः पर्यवसितः । नचान्यतरत्वस्याखण्डोपाधित्वमते लाघवाद् वह्न्यसमवहितजन्यत्ववह्निसमवहितजन्यत्वैतदन्यतराभावस्यैवापादकत्वमस्त्विति वाच्यं, तथा सति आपाद्याभावेन जन्यत्वेन तादृशान्यतराभावाभावस्यान्यतरस्यैव धूमादौ सिद्धिसंभवेन धूमे वह्निसमवहितजन्यत्वस्य सिद्धौ तदभावकोटिकशङ्का प्रति तर्कस्य प्रतिबन्धकत्वं न स्यात् तादृशसंशयविघटकतयैव निरुक्ततर्कस्याऽवश्यकत्वात् । एतच्चाग्रे स्फुटीभविष्यति । न च वह्न्यसमवहिताजन्यत्वस्य पक्षविशेषणत्वमङ्गीकुर्वतामुपाध्यायानां मते आपाद्याभावेन वह्निसमवहितजन्यत्वमात्रेणापि सिद्धिः स्यादिति वाच्यम्, अनुमितेर्व्यापकतावच्छेदकतादृशान्यतरत्वप्रकारकत्वनियमस्यैव स्वीकरणीयत्वात् ।

न चैवं वह्न्यसमवहितजन्यत्वाभाववह्निसमवहितजन्यत्वाभावान्यतरस्यैवापादकत्वमुच्यतामिति वाच्यं, तथा सति तादृशान्यतरस्य केवलान्वयितया तदभावस्याऽपाद्याभावेन धूमादौ सिद्ध्यनुपपत्तेः । न च तथापि वह्न्यसमवहितजन्यत्ववह्निसमवहितजन्यत्वोभयाभावस्यैवापादकत्वे न दोष इति वाच्यं, तादृशोभयाभावस्य धूमादौ सत्वेन तदभावस्यापि आपाद्याभावेन तत्र सिद्ध्यसंभवात्, अधिकमभिहितं प्रागिति ध्येयम् ।

टीकायां यत्तर्केति । यस्य 'धूमो यदी'त्यादि तर्कस्य कारणीभूतापाद्यव्यतिरेकनिश्चयाद्यनुत्पादप्रयोजकीभूताऽवह्नेरेव भविष्यतीत्यादिसंशयसामान्यमित्यर्थः । तर्काभावेति । तादृशशङ्कानुत्पादप्रयोजकत्वेनाभिमतस्य तर्कस्याभावातिरिक्तं यत्तादृशशङ्काकारणं वह्न्यन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वज्ञानाभावादिरूपं तत्प्रतियोगिकाभावाद् वह्न्यन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वज्ञानादित एवेत्यर्थः । पक्ष्यमर्थः प्रयुक्तत्वम्, अन्वयश्चास्यानुत्पादरूपानवतारे । एवकारात्तर्कस्य तादृशशङ्काविघटकत्वव्यवच्छेदः । पूर्वं=तादृशतर्काव्यवहितपूर्वकालावच्छे-

"धूमो यदि वह्न्यसमवहिताजन्यत्वे सति वह्निसमवहिताजन्यः स्यान्नोत्पन्नः स्यात्"

॥धूम इति॥ । धूमो यदि वह्न्यसमवहितजन्यभिन्नत्वविशिष्टवह्निसमवहितजन्यभिन्नत्ववान् स्यात् उत्पन्नत्वाभाववान् स्यादित्यर्थः । विशि-

देन । नावतरति=नोत्पद्यते तादृशशङ्कासामान्यमिति पूर्वेणान्वयः । उत्पत्त्यभावाश्रयत्वादिति यावत्, धात्वर्थस्यावतरणस्योत्पत्तिरूपत्वात्, तत्र च नञर्थान्वयबलादुत्पत्त्यभावोऽर्थः । तदन्वितारुयार्थाश्रयत्वस्य तादृशशङ्कासामान्ये लाभ इति तत्त्वम् ।

नच यत्तर्कविघटकशङ्कासामान्यमित्यत्र सामान्यपदं व्यर्थं, यत्तर्कविघटकशङ्कात्वस्यैव सम्यक्त्वादिति वाच्यं, तदनुपादाने यत्किञ्चिच्छङ्कायास्तर्काभावातिरिक्तकारणप्रतियोगिकाभावान्निवृत्तावपि शङ्कान्तरनिवृत्त्यर्थं तर्कानुसरणेऽनवस्थाया दुर्वारतापत्तेरतस्तर्कविघटकशङ्कात्वव्यापकतर्काभावातिरिक्तकारणप्रतियोगिकाभावप्रयुक्तानुत्पादलाभार्थं सामान्यपदोपादानम् । एतेन यादृशस्थले शङ्काचतुष्टयस्यैव तर्कविघटकत्वं तादृशस्थले शङ्कात्रयस्यापि शङ्कासामान्यपदेनोपादातुं शक्यतया तादृशशङ्कात्रयसामान्यस्य तर्काभावातिरिक्तकारणप्रतियोगिकाभावादनुत्पादेऽपि अपरशङ्कानुत्पादार्थं तर्कान्तरस्यावश्यकत्वे सामान्यपदोपादानेऽपि अनवस्थायाः परिहारो दुर्वार इति पूर्वपक्षोऽपि निरस्तः । न च तर्काभावातिरिक्तत्वं तादृशसंशयकारणविशेषणमनर्थकमिति वाच्यं, तादृशविशेषणानुपादाने तर्काभावस्यापि निरुक्तसंशयकारणतया तत्प्रतियोगिकाभावरूपतर्कात्संशयनिवृत्तावनवस्थायाः परिहारासंभवापत्तेः । न च कारणपदं व्यर्थं, तर्काभावातिरिक्तप्रतियोगिकाभावादेवेत्यस्यैव सम्यक्त्वादिति वाच्यं, तर्काभावातिरिक्तघटप्रतियोगिकाभावप्रयुक्तत्वस्य तादृशशङ्कानुत्पादे बाधात्कारणपदोपादानस्यावश्यकत्वात् । यद्वा कारणपदानुपादाने पुनरनवस्थाप्रसङ्गः स्याद् भेदाभावस्य भेदप्रतियोगिस्वरूपत्वमते तर्कभेदस्यापि तर्काभावातिरिक्ततया तत्प्रतियोगिकाभावात्तर्कादेव संशयानुत्पादस्य आवश्यकत्वात् तर्कप्रयुक्तशङ्कानुत्पादेऽनवस्थायाः कथामात्रेण वारयितुमशक्यत्वादिति ध्येयम् । तर्कभिन्नादेव नावतरतीति कथं नोक्तमित्याशङ्कनमप्ययुक्तं, तर्कभिन्नघटादिप्रयुक्तत्वस्य शङ्कानुत्पादे बाधात् । तर्काभावातिरिक्तकारणाभावादेव नावतरतीत्यनभिधानन्तु यत्किञ्चित्तादृशकारणाभावप्रयुक्तत्वस्य शङ्कानुत्पादे लाभार्थम्, अन्यथा तर्काभावातिरिक्तकारणसामान्याभावस्य तर्कपूर्वमवस्थानमेवासम्भवि स्यात् तर्काभावातिरिक्तसंशयकारणस्य धर्मिज्ञानादेस्तर्कपूर्वं सत्त्वस्यावश्यकत्वादिति ध्येयम् ।

धूमो यदीति । न च वह्न्यसमवहितजन्यत्वाभावविशिष्टवह्निसमवहितजन्यत्वाभावस्यैवापादकत्वसम्भवे उभयत्र भेदपदोपादानं व्यर्थमिति वाच्यम्, अत्यन्ताभावस्याऽव्याप्यवृत्तितामते वह्निशून्यताकालीनवह्निमद्देशोत्पन्नघटादौ व्यभिचारापत्तेः । तादृशघटानधिकरणदेशावच्छेदेन वह्न्यसमवहितजन्यत्वाभावस्य तत्र सत्वेन आपादकस्य सत्वात् प्रथमभेदपदोपादानस्यावश्यकत्वात् । द्वितीयभेदपदानुपादाने वह्न्यसमवहितजन्यभिन्नेऽप्यालोकादौ वह्निसमवहितजन्यत्वाभावस्यालोकानधिकरणदेशावच्छेदेन सत्वात्तत्र मूलदर्शितव्यवारणासम्भवात् तदुपादानम् । भेदस्तु न व्याप्यवृत्तिरितो न तत्र तत्र व्यभिचारः । तद-

ष्टान्तं द्वितीयभिन्नत्वविशेषणम्। जन्यं हि जगति वस्तुत्रयं—वह्न्यसमवहितजन्यं, तत्समवहितजन्यञ्च। तत्रायं चेदुभयजन्य एव न स्यात् तदा जन्य एव न स्यादिति भावः।

ननु नायं वह्निधूमव्याप्तिग्रहोपयोगी, वह्निव्यभिचारित्वापादकतर्कस्यैव तथात्वात्। न चातथात्वेऽपि क्षतिविरह इति वाच्यम्, तादृशवह्निधूमव्याप्तिग्राहकतर्क एवानवस्थाप्रदर्शनादिति चेत्—न 'तस्यापि परम्परया वह्निधूमव्याप्तिग्रहोपयोगित्वात्। तथाहि—धूमो यदि वह्निव्यभिचारी स्यात् वह्निजन्यो न स्यादिति वह्निधूमव्याप्तिग्राहकस्तर्कः, तत्र च वह्निजन्यत्वरूपापाद्यव्यतिरेकनिश्चयो हेतुः, याचनुक्तेस्तार्किकगुरो हेतुत्वात्।

व्याप्यवृत्तित्वे वह्न्यसमवहितजन्यो यो यः तत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नभेदकूटविशिष्टस्य वह्निसमवहितजन्यो यो यस्तत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नभेदकूटस्यापादकत्वसम्भवेन पूर्वोक्तदोषाणां नावकाशः। वस्तुतस्तादृशजन्यत्वस्याखण्डोपाधित्वमते जन्यत्वत्वाप्रवेशकृतलाघवमभिप्रेत्य भेदपदद्वयोपादानम्, अन्यथा तादृशजन्यत्वाभावविशिष्टस्य वह्निसमवहितजन्यत्वाभावस्यापादकत्वे जन्यत्वत्वस्य प्रवेशे महागौरवं स्यादित्यपि वदन्ति।

विशिष्टान्तं=वह्न्यसमवहितजन्यभिन्नत्वम्। **द्वितीयेति**। वह्निसमवहितजन्यभिन्नत्वविशेषणमित्यर्थः। भावमाह—**जन्यं हीति**। तत्र=जन्याजन्ययोर्मध्ये। अयं=धूमः उभयजन्य एव न स्याद्=वह्न्यसमवहितजन्यवह्निसमवहितजन्य एव न स्यात्। जन्य एव न स्याद्=जन्यत्वाभाववानेव स्यात्। मूलोक्ततर्कस्य वह्निधूमव्याप्तिग्रहोपयोगित्वं प्रदर्शयितुं शङ्कते—**नन्विति**। अयं=मूलोक्ततर्कः। **वह्निव्यभिचारित्वेति**। वह्निव्यभिचारी स्यादित्यादिवक्ष्यमाणतर्कस्यैवेत्यर्थः। तथात्वात्=वह्निधूमव्याप्तिग्रहोपयोगित्वात्। ननु अनवस्थापरिहारप्रदर्शनस्यैवोद्देश्यतया निरुक्ततर्कस्य वह्निधूमव्याप्तिग्रहानुपयोगित्वेऽपि न दोषः निरुक्ततर्कस्यापि तर्कान्तराप्रयोजकतयैवानवस्थापरिहारसम्भवादित्याशङ्कते—**न चेति**। वाच्यमिति परेणान्वयः। समाधत्ते—**तादृशेति**। वक्ष्यमाणे वह्निधूमव्याप्तिग्रहप्रयोजकीभूते तर्क एवेत्यर्थः। **अनवस्थाप्रदर्शनादिति**। चार्वाकमतसिद्धाया अनवस्थायाः प्रदर्शनादित्यर्थः। नन्वित्यादेरुत्तरम्—**इति चेन्नेति**। तस्यापि=धूमो यदीत्यादिमूलोक्ततर्कस्यापि। निरुक्ततर्कस्य वह्निधूमव्याप्तिग्रहोपयोगित्वं प्रदर्शयति—**तथा हीति**। धूमो वह्निव्याप्य इत्याकारकव्याप्तिग्रहे धूमो वह्निव्यभिचारी नवेति संशयः प्रतिबन्धकः, तादृशसंशयरूपप्रतिबन्धकनिवृत्तिस्तु धूमो यदि वह्निव्यभिचारी स्याद् वह्निजन्यो न स्यादित्याकारकतर्केण भवति। एवञ्च निरुक्ततर्कस्यैव तादृशव्यभिचारसंशयानुत्पादद्वारा वह्निधूमव्याप्तिग्राहकत्वं, तादृशतर्के वह्निजन्यत्वाभावाभाववह्निजन्यत्वरूपापाद्यव्यतिरेकनिश्चयो हेतुः, बाधनिश्चयस्य तर्कं प्रति जनकत्वात्। तादृशवह्निजन्यत्वनिश्चये स्वातन्त्र्येण संशयसामग्रीसम्पादकतया वा 'धूमो वन्हिजन्यो न वे'त्याकारकसंशयः प्रतिबन्धकः। निरुक्तसंशयं प्रति तु 'धूमो यदि वह्न्यसमवहिते'त्यादितर्कस्य वन्हिजन्यत्वनिश्चयं सम्पाद्य प्रतिबन्धकत्वम्। तथा च निरुक्तमूलोक्ततर्केण वन्हिजन्यत्वनिश्चयस्ततस्तादृशनिश्चयाद् धूमो वन्हिजन्यो न वेत्याकारकशङ्काया अनुत्पादः। तादृशशङ्कानुत्पादात् पूर्वोक्तवह्निजन्यत्वनि-

तस्मिंश्चान्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रत्यक्षतो वह्निजन्यत्वनिर्णये वह्निजन्यत्वशङ्का विरोधिनी संशयसामग्रीसम्पादकत्वात्, तच्छङ्काविरोधी चायं तर्क इति। अत्र च वह्निशून्यत्वदशायां वह्निमद्देशोत्पन्ने घटादौ मूलशैथिल्यवारणाय विशिष्टान्तं द्वितीयभिन्नत्वविशेषणम्, तत्प्रतियोगिविशेषणत्वे तद्दोषतादवस्थ्यात्। वह्निं विनानुत्पद्यमानत्वं तदर्थः।

श्चयरूपापाद्यव्यतिरेकनिश्चयेन धूमो यदि वह्निव्यभिचारी स्यादित्यादितर्कोत्पादः, तादृशतर्केण व्यभिचारशङ्कानिवृत्तिस्ततो निरङ्कुशेन वह्निधूमव्याप्तिग्रहस्योत्पत्तिरितिमूलोक्ततर्कस्य परम्परया वन्हिधूमव्याप्तिग्राहकत्वं निर्विवादमित्येवं 'तच्छङ्काविरोधी चायं तर्क' इत्यन्तसमुदितग्रन्थतात्पर्यम्।

वह्न्यसमवहितजन्यभिन्नत्वरूपसत्यन्तार्थस्यानुपादाने केवलवह्निसमवहितजन्यभिन्नत्वस्यापादकत्वे वह्निशून्यतादशायां वह्निमति देशे समुत्पन्ने घटविशेषे व्यभिचारः वह्निसमवहितजन्यभिन्नत्वरूपापादकस्य तत्र सत्त्वेन तत्रोत्पन्नत्वाभावरूपापाद्यस्य विरहादतो विशिष्टान्तं, तदुपादाने तु न तत्र व्यभिचारः, वह्न्यसमवहितजन्यत्वस्यैव तादृशघटविशेषे सत्त्वेन वह्न्यसमवहितजन्यभिन्नत्वरूपविशेषणाभावाद्विशिष्टापादकस्य तत्र विरहात्। आपादकवति आपाद्याभावसत्त्वेनैव व्यभिचारस्याऽवश्यकत्वादित्याह—**अत्रचेति**। निरुक्तापादके चेत्यर्थः। घटादावित्यत्र सप्तम्यर्थः, अन्वयश्चास्य विशिष्टान्तमित्यनेन। वह्निसत्त्वदशायां वह्निमद्देशोत्पन्नघटादौ वह्निसमवहितजन्यभिन्नत्वविरहाद्विशिष्टान्तव्यावृत्तिर्न सम्भवतीत्यतो वह्निशून्यतादशायामित्युक्तम्। **मूलशैथिल्येति**। व्यभिचारवारणायेत्यर्थः। विशिष्टान्तं=वह्न्यसमवहितजन्यभिन्नत्वविशिष्टान्तम्। **द्वितीयेति**। वन्हिसमवहितजन्यभिन्नत्वविशेषणमित्यर्थः।

ननु वह्न्यसमवहितजन्यभिन्नत्वस्य सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन द्वितीयभिन्नत्वविशेषणत्वापेक्षया लाघवात्स्वरूपसम्बन्धेन द्वितीयभिन्नत्वप्रतियोगिवह्निसमवहितजन्यविशेषणत्वमेव समुचितमित्यत आह—**तत्प्रतियोगीति**। वह्निसमवहितजन्यभिन्नत्वप्रतियोगिवह्निसमवहितजन्यविशेषणत्व इत्यर्थः। **तद्दोषेति**। तादृशघटविशेषादौ व्यभिचारतादवस्थ्यादित्यर्थः। तथा च वह्न्यसमवहितजन्यभिन्नत्वविशिष्टं यद् वह्निसमवहितजन्यं तद्भिन्नत्वस्यापादकत्वे वह्निशून्यताकालीनवह्निमद्देशोत्पन्नघटादौ व्यभिचारः वह्न्यसमवहितजन्यनिरुक्तघटभिन्नं यद्वह्निसमवहितजन्यं नान्तरीयकं घटादिकं तद्भिन्नत्वरूपापादकस्य निरुक्तघटविशेषे सत्त्वेन तत्रोत्पन्नत्वाभावरूपापाद्यस्यासत्त्वात्, अतो वह्न्यसमवहितजन्यभिन्नत्वं सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन वह्निसमवहितजन्यभिन्नत्वस्यैव विशेषणमिति भावः। ननु वह्न्यसमवहितजन्यभिन्नत्वं यदि वह्न्यभाववद्देशोत्पत्तिकान्यत्वं तदा पूर्वोक्तघटविशेषे व्यभिचारो दुर्वारः वह्न्यभाववद्देशोत्पत्तिकान्यत्वस्य वह्निसमवहितजन्यभिन्नत्वस्य च तत्र सत्त्वेन विशिष्टापादकस्य तत्र सत्त्वादत आह—**वह्निं विनेति**। वह्निं विनोत्पद्यमानं यत्तदन्यत्वमित्यर्थः। तदर्थः=विशिष्टान्तदलस्यार्थः। तथा च वह्निं विनोत्पद्यमानभिन्नत्वस्य निरुक्तघटे विरहाद्विशेषणाभावेन विशिष्टापादकस्य तत्र सत्त्वं सम्भावितमपि नास्तीत्याशयः।

स्वसमानाधिकरणवह्निमदन्यस्वाव्यवहितपूर्वक्षणकं यद्यत्तदन्यत्वमिति तु निष्कर्षः । स्वपदं = अन्यत्वप्रतियोगिपरम् ।

अन्यथा इदानीन्तनघटादेः सामग्रीकालेऽपि कुत्रचिद्देशे वह्निसत्त्वेन मूलशैथिल्यतादवस्थ्यात् , महाप्रलये मानाभावात् खण्डप्रलयेऽपि

नन्वेवमपि महाप्रलयानभ्युपगन्तॄनते तादृशवह्नि विनोत्पद्यमानभिन्नत्वमप्रसिद्धं सर्वस्यैव जन्यवस्तुनः पूर्वक्षणे कुत्रचिद्देशे वह्निसत्त्वात् , अत आह—**स्वसमानाधिकरणेति** । स्वाधिकरणे वर्तमानो यो वह्निस्तदन्यत्ववत्स्वाऽव्यवहितपूर्वक्षणं यस्य स्वस्य एवम्भूतं यद्यत्त्वं तदन्यत्वं वह्न्यसमवहितजन्यभिन्नत्वमित्यर्थः । अत एवोक्तं स्वपदमन्यत्वप्रतियोगिपरमिति । एतादृशं स्वं वह्निशून्यतादशायां वह्निमद्देशोत्पन्नघटादिकमेव । तादृशघटाव्यवहितपूर्वक्षणस्य तादृशघटादिसमानाधिकरणवह्निमदन्यत्वादिति तादृशस्वात्मकघटादिभेदस्य तत्र विरहेण विशेषणदलस्य तादृशघटादावसत्त्वं बोध्यमतो न तत्र व्यभिचारः । वह्निव्यधिकरणघटादौ व्यभिचारस्तु स्वयमेवाग्रे वारयिष्यते । अत्र स्वसामानाधिकरण्यं वह्न्युपलक्षणविधयैव वक्तव्यम् , अन्यथा वह्निशून्यतादशायां वह्निमद्देशोत्पन्नघटादेरधिकरणे वह्न्यसत्त्वेन तस्य स्वपदेन धर्त्तुमशक्यतया तत्र व्यभिचारतादवस्थ्यं स्यादिति ध्येयम् ।

वह्नौ स्वसामानाधिकरण्यनिवेशव्यावृत्तिमाह—**अन्यथेति** । स्वसामानाधिकरण्यानिवेश इत्यर्थः । इदानीन्तनघटादेः = अधुना वह्निमद्देशोत्पन्नघटादेः, ननु वह्निव्यधिकरणघटादेः, वह्निव्यधिकरणघटादौ आपादकघटकेऽपि वक्ष्यमाणवह्निसमानाधिकरणत्वविशिष्टोत्पन्नत्वस्याभावस्यापाद्यस्य तत्र सत्त्वेन व्यभिचारवारणसम्भवात् स्वसामानाधिकरण्यदलव्यावृत्तेस्तत्रासङ्गतत्वापत्तेः । सामग्रीकाले=तादृशघटादेः सामग्रीमति स्वाव्यवहितपूर्वक्षणे । कुत्रचिद्देशे=देशान्तरे वह्निसत्त्वेन=तादृशघटाद्यव्यवहितपूर्वक्षणस्य वह्निमत्त्वेन । **मूलशैथिल्यतादवस्थ्यादिति** । व्यभिचारतादवस्थ्यादित्यर्थः । तथा च स्वसामानाधिकरण्यस्य वह्नावविवक्षणे वह्निशून्यतादशायां वह्निमद्देशोत्पन्नघटादौ व्यभिचारः वह्निमदन्यस्वाव्यवहितपूर्वक्षणकं न तादृशघटादिकं भवितुमर्हति तादृशघटाद्यव्यवहितपूर्वक्षणस्य कुत्रचिद्देशे वह्निसत्त्वेन वह्निमत्तया वह्निमदन्यत्वविरहात् । अपितु महाप्रलय एव तादृशं स्वं, तदव्यवहितपूर्वक्षणस्य वह्निमदन्यत्वात् । एवञ्च वह्निमदन्यस्वाव्यवहितपूर्वक्षणको यो महाप्रलयस्तदन्यत्वस्य वह्निशून्यतादशायां वह्निमद्देशोत्पन्नघटादौ सत्त्वेन वह्न्यसमवहितजन्यभिन्नत्वविशिष्टवह्निसमवहितजन्यभिन्नत्वरूपविशिष्टापादकवति तादृशघटे उत्पन्नत्वाभावरूपापाद्यविरहाद् व्यभिचारस्तादृशवह्नौ स्वसामानाधिकरण्यनिवेशे तु स्वपदेन निरुक्तघटस्यैव धर्त्तुं शक्यतया न तत्र व्यभिचार इति भावः ।

ननु महाप्रलयासत्त्वपक्षे स्वपदेन महाप्रलयोपादानासम्भवान्न तादृशघटे व्यभिचार इत्यत आह—**महाप्रलय इति । मानाभावादिति** । नव्यनैयायिकैर्युगपद्ब्रह्माण्डानां प्रलयो नाभ्युपगम्यत इति भावः । ननु तथापि खण्डप्रलयस्य नव्यनैयायिकाऽसम्मततया स्वपदेन खण्डप्रलयमादायैव तादृशघटविशेषे व्यभिचारः संभवतीत्यत आह—**खण्डप्रल-**

ब्रह्माण्डान्तरे वह्निसत्त्वात् सामग्रीमात्रस्यैव वह्न्यधिकरणक्षणवृत्तित्वेनाप्रसिद्धिप्रसङ्गाच्च । न तु वह्न्यघटितसामग्र्यजन्यत्वं तत् , धूमे प्राक् तदनिश्चयात् , आपाद्याभावेनापादकाभावसाधने विशेष्यविरहप्रकारकसिद्ध्यर्थं तन्निश्चयस्यापेक्षितत्वात् । वह्न्यसमवहिताजन्ये

येऽपीति । **ब्रह्माण्डान्तरे वह्निसत्त्वादिति** । तथा च तत्पूर्वक्षणस्यापि वह्निमत्त्वात् स्वपदेन तस्यापि ग्रहणं न सम्भवतीति हृदयम् । **सामग्रीमात्रस्यैवेति** । जन्यजातस्येत्यादिः । **वह्न्यधिकरणेति** । जन्यजातवस्तुनः सामग्र्यधिकरणस्य वह्निमत्त्वेन सर्वस्यैव पूर्वक्षणस्य वह्निमत्त्वादित्याशयः । **अप्रसिद्धिप्रसङ्गाच्चेति** । वह्निमदन्यस्वाव्यवहितपूर्वक्षणकत्वस्य कुत्रापि जन्येऽप्रसिद्धतया तादृशक्षणकान्यत्वरूपवह्न्यसमवहितजन्यभिन्नत्वस्याऽप्रसिद्धेरिति भावः । न च स्वसामानाधिकरण्यमनिवेश्य स्वाधिकरणदेशावच्छिन्नवह्निमदन्यत्वमेव वह्न्यसमवहितजन्यभिन्नत्वमस्तु तावतैव तादृशघटविशेषे व्यभिचारवारणं सम्भवतीति वाच्यं, भेदस्य व्याप्यवृत्तितया तादृशवह्निमदन्यत्वे स्वाधिकरणदेशस्याऽवच्छेदकत्वाऽसम्भवात् । न च तथापि स्वाधिकरणदेशावच्छिन्नवह्न्यभाववत्स्वाव्यवहितपूर्वक्षणकान्यत्वमेव तादृशविशिष्टान्तमिति वाच्यं, तथा सति गौरवाद् यथासन्निवेशे वैयर्थ्याभावाच्च । ननु लाघवाद् वह्न्यघटितसामग्रीजन्यभिन्नत्वमेव वह्न्यसमवहितजन्यत्वमस्तु वह्निशून्यतादशायां वह्निमद्देशोत्पन्नघटादेर्वह्न्यघटितसामग्रीजन्यतयैव तादृशसामग्रीजन्यभिन्नत्वविरहेण तत्रापादकविरहादेव व्यभिचारवारणसम्भवादित्यत आह—**न तु वह्न्यघटितेति** । वह्न्यघटितसामग्रीजन्यं यत्तद्भिन्नत्वमित्यर्थः । तत्=वह्न्यसमवहिताजन्यत्वम् । निषेधे हेतुमाह—**धूमे इति** । प्राक्=वह्निनिष्ठधूमकारणतानिश्चयात् पूर्वम् । वह्नौ धूमकारणत्वसन्देहे धूमसामग्र्यां वह्न्यघटितत्वसंदेहस्याऽवश्यकत्वे धूमे वह्न्यघटितसामग्र्यजन्यत्वस्यापि सन्दिग्धत्वादिति भावः । ननु तर्कपूर्वं धूमे वह्न्यघटितसामग्र्यजन्यत्वरूपविशेषणवत्तानिश्चयस्याऽसत्त्वे का क्षतिरित्यत आह—**तदनिश्चयादिति** । निरुक्ततर्कपूर्वं धूमे वह्न्यघटितसामग्र्यजन्यत्वरूपविशेषणवत्त्वस्यानिश्चयादित्यर्थः । आपाद्याभावेन=उत्पन्नत्वाभावाभावेनोत्पन्नत्वेन । आपादकाभावसाधने = निरुक्तवह्न्यसमवहितजन्यभिन्नत्वविशिष्टवह्निसमवहितजन्यभिन्नत्वाभावसाधने । **विशेष्येति** । केवलविशेष्यीभूतवह्निसमवहितजन्यभिन्नत्वाभावप्रकारकानुमित्यर्थमित्यर्थः । तन्निश्चयस्य=वह्न्यघटितसामग्र्यजन्यत्वरूपविशेषणवत्तानिश्चयस्य । **अपेक्षितत्वादिति** । आपाद्याभावेनापादकाभावस्य यस्य सिद्धिर्भवति तदभावकोटिकसंशयं प्रति तर्को विरोधीति नियमः । एवञ्च धूमे तर्कात्पूर्वं यदि वह्न्यसमवहिताजन्यत्वस्य निरुक्तस्य निश्चयो न भवति तदा उत्पन्नत्वरूपापाद्याभावेन केवलवह्निसमवहितजन्यभिन्नत्वाभावस्य वह्निसमवहितजन्यत्वस्य सिद्धिर्न भवितुमर्हति, तस्याऽसिद्धौ च निरुक्तमूलोक्ततर्केण वह्निसमवहितजन्यत्वाभावरूपवह्निजन्यत्वाभावकोटिकसंशयस्यानुत्पादासम्भवे तेन संशयेन वह्निजन्यत्वनिश्चयप्रतिबन्धसम्भवात्तादृशनिश्चयानुत्पत्तौ आपाद्यव्यतिरेकनिश्चयाभावेन धूमो यदि वह्निव्यभिचारी स्याद वह्निजन्यो न स्यादित्यादितर्कानुपपत्तौ वह्निधूमव्याप्तिग्रह एव न स्यादिति हृदयम् ।

वह्निसमवहितजन्यभिन्नत्वरूपविशेष्यदलव्यावृत्तिमाह—**वह्न्यसमवहितेति** ।

वह्निजन्यालोकादौ मूलशैथिल्यवारणाय विशेष्यदलम् । न च चरमसमवहितपदं व्यर्थं वह्निजन्यत्वाभावस्यैव सम्यक्त्वादिति वाच्यम् ; वह्न्यजन्ये वह्निसमवधाननियतोत्पत्तिके घटादिविशेषे मूलशैथिल्यापत्तेः । वह्निसमवहितजन्यत्वञ्च वह्निकालीनसामग्रीजन्यत्वम् स्वसमानाधिकरणवं-

---

स्वसमानाधिकरणवह्निमदन्यस्वाव्यवहितपूर्वक्षणान्य इत्यर्थः । वह्निजन्येति । आलोकादौ वह्निजन्यत्वमुक्त्वा आलोकपूर्वक्षणस्य वह्निमत्त्वं सूचितम् , तेन विशेषणदलसत्त्वमालोकादौ स्फुटीकृतम् । स्वसमानाधिकरणवह्निमदन्येत्यादौ स्वपदेनालोकस्य धर्तुमशक्यत्वादिति भावः । मूलशैथिल्यवारणाय=व्यभिचारवारणाय । विशेष्यदलमिति । तथा च वह्निसमवहितजन्यभिन्नत्वरूपविशेष्यदलानुक्तौ केवलवह्न्यसमवहिताजन्यत्वस्य यथोक्तस्यापादकत्वे वह्निजन्यालोकादौ व्यभिचारः स्वसमानाधिकरणवह्निमदन्यस्वाव्यवहितपूर्वक्षणकं यत्तादृशवह्निमद्देशोत्पत्तिकघटादिकं तदन्यत्वस्य तत्र सत्त्वेनोत्पन्नत्वाभावरूपापाद्यस्य तत्र विरहात् । विशेष्यदलोक्तौ तु न वह्निजन्यालोकादौ व्यभिचारः तत्र वह्निसमवहितजन्यत्वस्यैव सत्त्वेन तद्भिन्नत्वविरहेण विशिष्टापादकस्यालोकादौ विरहादित्याशयः । ननु वह्न्यसमवहितजन्यभिन्नत्वघटकासमवहितप्रतियोगिसमवहितपदानुपादाने वह्न्यघटितसामग्र्यजन्यत्वनिवेशे पूर्वदोषस्याभिहितत्वेऽपि चरमं वह्निसमवहितजन्यभिन्नत्वघटकसमवहितपदं व्यर्थं वह्निजन्यभिन्नत्वस्यैव तादृशविशेषणविशिष्टस्यापादकत्वसम्भवेन सामञ्जस्यादित्याशङ्कते—नचेति । वाच्यमितिपरेणान्वयः । वह्निजन्यत्वेति । वह्निजन्यभिन्नत्वस्यैव वह्निजन्यत्वाभावरूपत्वादिति भावः । वह्निजन्यत्वाभावस्य स्वसमानाधिकरणवह्निमदन्यस्वाव्यवहितपूर्वक्षणकान्यत्वविशिष्टस्यापादकत्वे यादृशघटस्य पूर्वक्षणे वह्निसत्त्व एवोत्पत्तिस्तादृशवह्निनान्तरीयके घटे व्यभिचारः तत्र विशेषणदलस्य वह्निजन्यत्वाभावरूपविशेष्यदलस्यापि सत्त्वेनापादकसत्त्वादापाद्यस्योत्पन्नत्वाभावस्य तत्र विरहादतो वह्निजत्वाभावस्य विशेष्यदलत्वं परित्यज्य वह्निसमवहितजन्यभिन्नत्वस्यापादकत्वं वक्तव्यम् । उक्तघटे तु वह्निसमवहितजन्यत्वस्य सत्त्वेन तादृशजन्यभिन्नत्वस्याऽसत्त्वान्न व्यभिचार इति समाधत्ते-वह्न्यजन्य इति । वह्निजन्यत्वाभाववतीत्यर्थः । तादृशनान्तरीयकघटस्य पूर्वक्षणे वह्निसत्त्वेऽपि तस्य वह्न्यजन्यत्वमक्षतमिति हृदयम् । वह्निसमवधानेति । वह्निमत्त्वाव्यवहितपूर्वक्षणकघटादिविशेषइत्यर्थः ।

ननु वह्निसमवहितजन्यत्वं यदि वह्निकालीनसामग्रीजन्यत्वं तदा जन्यमात्रस्यैव सामग्रीक्षणे वह्निसत्त्वेन वह्निकालीनसामग्रीजन्यतया धूमादावपि वह्निकालीनसामग्रीजन्यत्वनिश्चयसम्भवात्तर्कवैफल्यं स्यात् विशेष्याभावमात्रस्य धूमादौ निश्चयार्थमेव निरुक्ततर्कस्याऽवश्यकत्वादित्याशयेनाह—स्वसमानाधिकरणेति । स्वं जन्यत्वेनाभिमतम् , तादृशजन्यव्यवहितरूपस्वसमानाधिकरणो यो वह्निस्तद्वत् स्वाव्यवहितपूर्वक्षणं यस्य स्वस्य तादृशं स्वं वह्निसमवहितजन्यं, तद्भिन्नत्वमेव विशेष्यदलं पर्यवसितम् । तथा च धूमो यदि स्वसमानाधिकरणवह्निमदन्यस्वाव्यवहितपूर्वक्षणकान्यत्वविशिष्टस्वसमानाधिकरणवह्निमत्स्वाव्यवहितपूर्वक्षणकान्यत्ववान् स्यात् तदोत्पन्नत्वाभाववान् स्यादित्येव

ह्निमत्स्वाव्यवहितपूर्वक्षणकत्वमिति तु निष्कर्षः । अन्यथा इदानीन्तनजन्यमात्रस्यैव वह्न्यधिकरणक्षणवृत्तिसामग्रीजन्यतया पक्षीभूतधूमेऽपि तादृशसामग्रीजन्यत्वनिश्चयसत्त्वेन तर्कवैफल्यापत्तेः । न तु वह्निघटितसामग्रीजन्यत्वं तत् , तथा सति वह्न्यजन्ये वह्निसमवधाननियतोत्पत्तिकघटादिविशेषे मूलशैथिल्यापत्तेः ।

वह्निसमानाधिकरणत्वे सतीत्यनेन चापाद्यप्रतियोगी विशेषणीयस्तेन वह्निव्यधिकरणे वह्निजन्यरूपादौ वह्निव्यधिकरणे घटादौ च न मूलशैथि-

---

तर्क आदरणीय इति भावः । वह्नौ स्वसामानाधिकरण्यनिवेशव्यावृत्तिमाह—अन्यथेति । स्वसामानाधिकरण्यानिवेशे इत्यर्थः । इदानीन्तनेति । कुत्रचिद्देशे वह्निसत्त्वेनेत्यादिः । तर्कवैफल्यापत्तेरिति । तथा चोक्ततर्कस्य वह्निसमवहितजन्यत्वनिश्चयप्रयोजकतया तर्कपूर्वं तादृशनिश्चयस्य स्वभावत एव धूमादौ सत्त्वेन निरुक्ततर्कानुसरणमनुचितमिति भावः । ननु वह्निघटितसामग्रीजन्यत्वमेव वह्निसमवहितजन्यत्वमस्तु किं निरुक्तरीत्या गुरुतरनिवेशेनेत्यत आह—नत्विति । तथा च वह्निघटितसामग्रीजन्यभिन्नत्वस्य विशेष्यदलस्वरूपत्वे वह्निनान्तरीयकघटे व्यभिचारः तत्र वह्निघटितसामग्रीजन्यभिन्नत्वस्य सत्त्वात् , आपाद्यस्योत्पन्नत्वाभावस्य तत्र विरहात् । स्वसमानाधिकरणवह्निमत्स्वाव्यवहितपूर्वक्षणकान्यत्वस्य विशेष्यदलार्थस्य तादृशे घटे सत्त्वमेव न संभवति स्वपदेन तादृशघटस्यवोपादातुं शक्यत्वान्न तादृशघटे व्यभिचार इत्याशयः । नन्वेवं वह्निव्यधिकरणे घटे व्यभिचारस्तस्य स्वपदेन धर्तुमशक्यतया स्वसमानाधिकरणवह्निमदन्यस्वाव्यवहितपूर्वक्षणकान्यत्वेन स्वसमानाधिकरणवह्निमत्स्वाव्यवहितपूर्वक्षणकान्यत्वेन चापादकवत्त्वात् तत्र चोत्पन्नत्वाभावरूपापाद्यविरहात् । एवं वह्निजन्यरूपादावपि व्यभिचारः तादृशरूपसमानाधिकरणत्वस्य वह्नौ विरहेण तस्यापि स्वपदेनोपादातुमशक्यत्वादित्यत आह—वह्निसमानेति । वह्न्यधिकरणवृत्तित्वविशिष्टत्वे सतीत्यर्थः । आपाद्यप्रतियोगी=उत्पन्नत्वम् । विशेषणीय इति । वह्न्यधिकरणवृत्तित्वविशिष्टस्योत्पन्नत्वस्याऽभावस्यैवापाद्यत्वमिति हृदयम् । न मूलशैथिल्यमिति । तथा च न वह्निव्यधिकरणघटादौ व्यभिचारः तत्र यथोक्तापादकस्य सत्त्वेऽपि वह्न्यधिकरणवृत्तित्वविशिष्टोत्पन्नत्वाभावरूपापाद्यस्यापि तत्र सत्त्वात् । आपादकवत्यापाद्याभावसत्त्वेनैव व्यभिचारः संभवतीति भावः ।

केचित्तु स्वसमानाधिकरणवह्निमदन्यस्वाव्यवहितप्राक्क्षणकान्यत्वस्य सत्यन्तार्थत्वमनुक्त्वा लाघवात्स्वसमानाधिकरणवह्निमदन्यस्वोत्पत्तिक्षणकान्यत्वस्य तथात्वाभिधानेनैव वह्निशून्यतादृशायां वह्निमद्देशोत्पन्नघटादौ व्यभिचारवारणं संभवति तादृशघटे स्वसमानाधिकरणवह्निमदन्यस्वोत्पत्तिक्षणकान्यत्वविरहेण आपादकस्यैव तत्राऽसत्त्वादिति पूर्वपक्षयन्ति । तन्न, यदीयसम्बन्धसामान्ये यत्समयवृत्तिध्वंसप्रतियोगित्वं नास्ति तस्य तत्समयसम्बन्धः उत्पत्तिरित्यस्यैव स्वोत्पत्तिपदार्थताया वक्तव्यतया तस्याः स्वाधिकरणसमयप्रागभावाधिकरणसमयप्रागभावानधिकरणत्वे सति स्वाधिकरणसमयप्रागभावाधिकरणत्वरूपस्वाव्यवहितप्राक्क्षणत्वापेक्षया गुरुत्वात् । किञ्च स्वसमानाधिकरणवह्निमदन्यस्वोत्पत्तिक्षणकान्यत्वस्य सत्यन्तार्थत्वे यादृशघटस्य पूर्वक्षणे वह्निर्नास्ति किन्तु स्वोत्पत्तिक्षणएव

वह्निर्वर्तते तादृशघटविशेषे व्यभिचारस्तत्र स्वसमानाधिकरणवह्निमदन्यस्वोत्पत्तिक्षणको यो वह्निशून्यताकालीनवह्निमद्देशोत्पन्नो घट एतदन्यत्वस्य स्वसमानाधिकरणवह्निमत्त्वाव्यवहितप्राक्क्षणकान्यत्वरूपवह्निसमवहितजन्यभिन्नत्वस्य च सत्त्वेन आपादकसत्त्वात्तत्र च निरुक्तापाद्यस्योत्पन्नत्वाभावस्य विरहात्। यद्यपि स्वसमानाधिकरणवह्निमत्स्वोत्पत्तिक्षणकान्यत्वमेव वह्निसमवहितजन्यभिन्नत्वं, तथा च नोक्तघटे व्यभिचारः तस्य वह्निमत्स्वोत्पत्तिक्षणकत्वेन स्वसमानाधिकरणवह्निमत्स्वोत्पत्तिक्षणकान्यत्वविरहादापादकसत्त्वमेव तादृशघटे न संभवतीति विभाव्यते, तदापि नव्यमते निरुक्तघटे व्यभिचारो दुर्वार एव तन्मते आपाद्यप्रतियोग्युत्पन्नत्वस्यैव विशेषणतायाः सत्यन्ते वक्तव्यतया स्वसमानाधिकरणवह्निमदन्यस्वोत्पत्तिक्षणकान्यत्वविशिष्टोत्पन्नत्वस्यैव यथोक्तघटे सत्त्वेन निरुक्तोत्पन्नत्वाभावस्य तादृशघटे विरहात्। न च नव्यमते तादृशस्वोत्पत्तिक्षणकान्यत्वं न सत्यन्तार्थः। अपि तु तादृशवह्निमदन्यस्वाव्यवहितपूर्वक्षणकान्यत्वमेव तथेति वाच्यं पूर्वाभिहितसत्यन्तार्थस्यैव नव्यमतेऽपि मथुरानाथाभिमतत्वाद् अन्यथा 'तदर्थश्चोक्त एवे' त्यादिग्रन्थस्याऽसङ्गतापत्तिः स्यात्। एतेन सत्यन्तार्थस्य तादृशस्वोत्पत्तिक्षणकान्यत्वस्वरूपत्वे अवहेरेव भविष्यतीत्यादिशङ्कायास्तादृशस्वाव्यवहितप्राक्क्षणकान्यत्वमंशयस्वरूपतया तस्य निरुक्तसत्यन्तदलप्रतिबन्धकता न संभवतीत्यतः सत्यन्तार्थोऽपि तादृशस्वाव्यवहितप्राक्क्षणकान्यत्वरूप एव वाच्यः निरुक्तांशयादेः स्वसमानाधिकरणवह्निमदन्यस्वोत्पत्तिक्षणकान्यत्वकोटिकत्वे 'तस्मात्तदुपादानमेव तादृशशङ्काप्रतिबन्धकमित्या'दिमूलग्रन्थस्यासंगतिः स्यादित्यादि केषाञ्चित्तादृशपूर्वपक्षोत्तरमनुसरत्यैवास्माभिरुपेक्षणीयमित्यलं पल्लवितेन।

अथ तर्ककारणयोः पक्षे आपाद्यव्यतिरेकनिश्चयाऽपाद्यव्याप्यापादकवत्तानिश्चययोर्युगपत्समावेशो न संभवति आपाद्यव्यतिरेकप्रकारकबुद्धौ आपाद्यव्याप्यवत्तानिश्चयस्य तदभावव्याप्यवत्तानिश्चयमुद्रया प्रतिबन्धकत्वादिति चेन्न, बाधनिश्चयवत् तदभावव्याप्यवत्तानिश्चयस्य कार्यसद्भावेन प्रतिबन्धकतायाः सर्वाऽसम्मततया तर्कपूर्वमापाद्यव्यतिरेकविषयकसमूहालम्बनापाद्यव्याप्यनिश्चयोत्पत्तिसंभवादिति वदन्ति। यत्तु प्रथममापाद्यव्यतिरेकनिश्चयस्ततस्तादृशव्याप्यवत्ताज्ञानं ततस्तर्क इतिमतं तत्तुच्छं, तर्कपूर्वक्षणे आपाद्यव्यतिरेकनिश्चयसत्त्वे तादृशकारणयोरनाहार्यत्वाऽसंभवात्। केचित्तु आहार्यात्मकतादृशकारणसम्बलनात्तर्क उत्पद्यते तर्ककारणेऽनाहार्यत्वस्यानपेक्षितत्वादित्याहुः।

नन्वेवमपि आपादके आपाद्यव्याप्यताया आवश्यकतया आपाद्याभावे ऽपि आपादकाभावव्याप्यत्वं निर्विवादमिति तर्कपूर्वमवस्थितस्यापाद्यव्यतिरेकनिश्चयस्यापादकाभावव्याप्यवत्तानिश्चयसुदर्येवापादककोटिकसंशयप्रतिबन्धकत्वसंभवे तादृशसंशयनिवृत्तिफलकस्य तर्कस्य वैफल्यं स्याद् आपाद्याभावे आपादकाभावव्याप्यत्वग्रहस्याऽनियमेऽपि तर्ककारणापाद्यनिष्ठापादकव्यापकतानिश्चयसहितस्यापाद्यव्याप्यप्रकारकनिश्चयस्यापादककोटिकसंशयप्रतिबन्धकताया वारयितुमशक्यत्वादिति चेन्न, तादृशापाद्यव्यतिरेकनिश्चयनाशकाले तन्मूलकमानसाऽपाद्यव्यतिरेकज्ञानं यादृशस्थले न संभवति तादृशस्थले तर्कसत्त्वदशायां संशयप्रतिबन्धार्थं तर्कस्यावश्यकत्वात्। न च धूमे वह्निसमवहितजन्यत्वनिश्चयस्य सत्त्वे तत एव तत्र वह्निव्याप्यत्वस्यानुमितत्वसंभवे कार्यकारणभावनिश्चयो निरुक्ततर्कजन्यो निरर्थक इति वाच्यं यादृशघटविशेषस्य स्वाव्यवहितपूर्वक्षणावच्छिन्नवह्निमति तच्छून्ये चोत्पत्ति-

त्वम्। न च पक्षतावच्छेदकविशिष्ट आपाद्याभावेनापादकाभावसाधने नियमतो यद्धर्मावच्छिन्नं सिद्ध्यति तद्धर्मावच्छिन्नाभावकोटिकसंशयं प्रत्येव तर्कविरोधीति नियमः, प्रकृते तु धूमे उत्पन्नत्वाभावाभावेनोत्पन्नत्वेन वह्न्यसमवहितजन्यभिन्नत्वविशिष्टवह्निसमवहितजन्यभिन्नत्वस्यापादकीभूतस्याभावसाधने वह्निजन्यभिन्नत्वाभावरूपस्य विशेष्याभावस्य नासिद्धिः विशिष्टाभावस्यातिरिक्तस्यैव सिद्धेस्तथा च कथमस्य वह्निजन्यत्वाभावकोटिकसंशयविरोधित्वमिति वाच्यम्; विशिष्टाभावस्य विशेषणविशेष्याभावानतिरिक्ततया वह्निजन्यभिन्नत्वाभावरूपस्य विशेष्याभावस्य सिद्धेः।

वह्निसमवहितजन्यत्ववति तादृशघटविशेषे वह्निव्याप्यत्वविरहेण व्यभिचाराद् वह्निसमवहितजन्यत्वस्य वह्निव्याप्यत्वानुमापकत्वाऽसंभवात्। वह्न्यसमवहिताजन्यत्वविशिष्टवह्निसमवहितजन्यत्वस्य वह्निव्याप्यत्वानुमापकत्वमपि नाशङ्कनीयं निरुक्तविशिष्टस्य व्यधिकरणघटिततया तादृशव्याप्यत्वानुमापकत्वाऽसम्भवाद् वह्न्यसमवहिताजन्यत्वविशिष्टजन्यत्वस्यापि हेतुत्वौचित्यादिति तु विभावनीयमिति दिक्।

शङ्कते—न चेति। वाच्यमिति परेणान्वयः। पक्षतेति। तथा च धूमो यदि वह्निव्यभिचारी स्याद् वह्निजन्यो न स्यादित्यादौ सर्वत्र तर्के पक्षतावच्छेदकधूमत्वादिविशिष्टे आपाद्याभावेन वह्निजन्यत्वाभावाभावेन वह्निजन्यत्वादिना वह्निव्यभिचारित्वाभावाद्यनुमितौ नियमतो वह्निव्यभिचारित्वाभावाद्यवच्छिन्नस्यैव विधेयतया तदवच्छिन्नाभावकोटिक 'धूमो वह्निव्यभिचारी न वे' त्याकारकसंशयं प्रत्येव पूर्वोक्ततर्कादेः प्रतिबन्धकत्वमिति नियमः। निरुक्तमूलोक्ततर्कस्थले तु तादृशनियमो न घटते उत्पन्नत्वाभावाभावेन आपाद्याभावरूपोत्पन्नत्वेन वह्न्यसमवहितजन्यभिन्नत्वविशिष्टवह्निसमवहितजन्यभिन्नत्वाभावरूपापादकाभावस्याऽनुमितौ वह्निजन्यभिन्नत्वाभावत्वावच्छिन्नस्य विधेयत्वाऽसम्भवाद्विशिष्टाभावत्वावच्छिन्नस्यैव तत्र विधेयतया धूमो वह्निजन्यभिन्नत्वाभाववान् न वेत्याकारकशङ्काप्रतिबन्धकत्वमुक्ततर्कस्य न संभवति वह्निजन्यभिन्नत्वाभावकोटिकशङ्काप्रतिबन्धार्थमेव निरुक्ततर्कस्यादरणीयत्वात्। अन्यथा पूर्वोक्तरीत्या निरुक्ततर्केण वह्निजन्यत्वाऽनिश्चये धूमो वह्निव्यभिचारी स्यादित्यादितर्कानुत्थितौ वह्निधूमव्याप्तिग्रहासम्भवेन मूलोक्ततर्कस्य तादृशव्याप्तिग्रहोपयोगित्वं न स्यात्, परन्तु मूलोक्ततर्केण विशिष्टाभावकोटिकशङ्काया एवाऽनुत्पादः स्यादिति शङ्काग्रन्थाभिप्रायः। समाधत्ते—विशिष्टेति। वह्न्यसमवहितजन्यभिन्नत्वविशिष्टवह्निसमवहितजन्यभिन्नत्वाभावस्येत्यर्थः। विशेषणेति। वह्न्यसमवहितजन्यभिन्नत्वाभाववह्निसमवहितजन्यभिन्नत्वाभावानतिरिक्ततयेत्यर्थः। विशेष्याभावस्य सिद्धेरिति। तथा च केवलविशेष्याभावस्य वह्निजन्यभिन्नत्वाभावस्याऽपाद्याभावेन सिद्धौ सत्यां धूमो वह्निजन्यो न वेत्याकारकसंशयं प्रति मूलोक्ततर्कस्य प्रतिबन्धकत्वमक्षतं वह्निजन्यभिन्नत्वाभावत्वावच्छिन्नस्यैवाऽपाद्याभावेन सिद्धिसंभवात् तद्धर्मावच्छिन्नाभावकोटिकशङ्काप्रतिबन्धकत्वमेव तर्कस्य नियम इत्यस्य पूर्वमभिहितत्वादिति भावः।

नन्वनुमितेर्व्यापकतावच्छेदकप्रकारकत्वनियमादुत्पन्नत्वरूपाद्याभावेन विशिष्टाभावत्वेनैव रूपेण वह्निजन्यभिन्नत्वाभावस्य सिद्धिसंभवाद् वह्निजन्यत्ववत्स्योत्पन्नत्वव्यापकतान-

अथ तथापि न वह्निजन्यभिन्नत्वाभावत्वरूपेण वह्निजन्यत्वस्य सिद्धिः अनुमितेर्व्यापकतावच्छेदकप्रकारकत्वनियमेन विशिष्टाभावत्वेनैव तत्सिद्धेः। न च विशेषणाभावबाधनिश्चयसहकाराद् व्यापकतानवच्छेदकेनापि विशेष्याभावत्वेन तत्सिद्धिरिति वाच्यम्; तथापि पक्षे विपर्ययानुमाने पूर्वं विशेषणाभावबाधप्रतिसन्धानानावश्यकतया नियमतस्तेन रूपेणासिद्धेरिति चेत्-न; वह्न्यसमवहितजन्यत्वेन पक्षस्यापि विशेषणीयत्वात्। तथा च पक्षतावच्छेदकावच्छिन्ने विपर्ययानुमाने पूर्वं विशेषणाभावबाधप्रतिसन्धानस्यावश्यकतया नियमतो वह्निजन्यभिन्नत्वाभावत्वरूपेण वह्निजन्यत्वसि-

---

वच्छेदकतया तद्रूपेणानुमितौ सिद्ध्यसंभवात् कथमुक्ततर्कस्य धूमो वह्निजन्यो नवेतिसंशयप्रतिबन्धकत्वमित्याशङ्कते–अथेति। तटस्थः शङ्कते–नचेति। वाच्यमिति परेणान्वयः विशेषणेति। वह्न्यसमवहितजन्यभिन्नत्वाऽभावस्य यो बाधनिश्चयो वह्न्यसमवहितजन्यभिन्नत्वनिश्चयस्तत्सहकृतात्सामान्यपरामर्शादित्यर्थः। विशेष्याभावत्वेन=वह्निजन्यभिन्नत्वाभावत्वेन वह्निजन्यत्वत्वेनेति यावत्। तत्सिद्धिः=वह्निजन्यत्वसिद्धिः। तथा च धूमे वन्ह्यसमवहितजन्यभिन्नत्वरूपविशेषणवत्तानिश्चयसत्त्वे तादृशनिश्चयस्यैव विशेषणाभावबाधनिश्चयरूपतया सामान्यपरामर्शबलाद् उत्पन्नत्वव्यापकतानवच्छेदकवह्निजन्यत्वत्वेनापि रूपेणानुमितिसंभवादुक्ततर्कस्य वह्निजन्यत्वाभावकोटिकसंशयप्रतिबन्धकत्वं निर्विवादमिति भावः। समाधत्ते–तथापीति। पक्षे=धूमे। विपर्ययानुमानात्=उत्पन्नत्वाभावाभावेनोत्पन्नत्वेनापादकाभावरूपविशिष्टाभावानुमानात्। पूर्वम्=अव्यवहितपूर्वम्। विशेषणेति। वन्ह्यसमवहितजन्यभिन्नत्वनिश्चयस्याऽनावश्यकतयेत्यर्थः। तेन रूपेण=वह्निजन्यभिन्नत्वाभावत्वेन रूपेण। असिद्धेरिति। धूमे यदा आपाद्याऽभावेन आपादकाभावानुमानं तदैव तादृशानुमानात्पूर्वं धूमो वन्ह्यसमवहितजन्यभिन्न इत्याकारकनिश्चयसत्त्वस्य प्रमाणासिद्धत्वादनावश्यकत्वाच्च विशिष्टाभावत्वेनैवाऽनुमितौ सत्यां न वह्निजन्यो नवेतिसंशयप्रतिबन्धकत्वमुक्ततर्कस्य संभवति आपाद्याभावेन केवलवह्निजन्यत्वत्वेनानुमित्यनुदयादिति हृदयम्।

उपाध्यायमतवलम्ब्य अथेत्यादेरुत्तरमाह–इति चेन्नेति। वह्न्येति। स्वसमानाधिकरणवह्निमदन्यस्वाव्यवहितप्राक्क्षणकान्यत्वेनेत्यर्थः। पक्षस्यापि=धूमस्यापि। विशेषणीयत्वादिति। तथा च तादृशवन्ह्यसमवहितजन्यो धूमो यदि वन्ह्यसमवहितजन्यभिन्नत्वविशिष्टवह्निसमवहितजन्यभिन्नत्ववान् स्यात् तदोत्पन्नत्वाभाववान् स्यादित्येवं तर्काकार उपाध्यायादिमते बोध्य इति भावः। ननु वन्ह्यसमवहितजन्यत्वस्य पक्षविशेषणत्वे कथं तादृशतर्केण वह्निजन्यत्वशङ्कानिवृत्तिरित्यत आह—तथाचेति। निरुक्तवन्ह्यसमवहिताजन्यत्वस्य पक्षविशेषणत्वे चेत्यर्थः। पक्षतेति। वन्ह्यसमवहितजन्यभिन्नत्वविशिष्टधूमत्वावच्छिन्न इत्यर्थः। विपर्ययानुमाने=आपाद्याभावेनोत्पन्नत्वेन वन्ह्यसमवहितजन्यभिन्नत्वविशिष्टवह्निसमवहितजन्यभिन्नत्वाभावरूपापादकाभावानुमाने। पूर्वं=निरुक्तानुमानात् प्राक्। विशेषणेति। वन्ह्यसमवहितजन्यभिन्नत्वनिश्चयस्येत्यर्थः। नियमतः=विशेषणाभावबाधनिश्चयसहकृतसामान्यपरामर्शादितः। वह्निजन्येति। केवलेत्यादिः। वह्निजन्यत्वसिद्धिरिति। आपाद्याभावेन तादृशविशेषणविशिष्टधूमादावापादकाभावानुमितेः

द्धिरप्रत्यूहेति सम्प्रदायविदः।

तदसत्; वह्निसमवहितजन्यभिन्नत्वस्यैव विशेष्यतया बाधसहकारेण तदभावत्वेन तदभावस्य वह्निसमवहितजन्यत्वरूपस्य सिद्धावपि वह्निजन्यभिन्नत्वाभावत्वरूपेण वह्निजन्यभिन्नत्वाभावस्य वह्निजन्यत्वरूपस्यासिद्धेर्वह्न्यजन्यस्यापि वह्निनान्तरीयकस्य घटादेर्वह्निसमवहितजन्यतया वह्निसमवहितजन्यत्ववह्निजन्यत्वयोरत्यन्तं भेदात्, वह्निजन्यत्वासिद्धौ च कुतोऽस्य वह्निजन्यत्वसंशयप्रतिबन्धकत्वम्?।

पूर्वं पक्षतावच्छेदकतादृशविशेषणविशिष्टधूमत्वावच्छिन्नज्ञानमावश्यकमनुमितौ विशिष्टपक्षज्ञानस्य हेतुत्वात्। एवञ्च धूमे वन्ह्यसमवहिताजन्यत्वनिश्चयस्य विपर्ययानुमानात्पूर्वं सत्त्वे तस्यैव विशेषणाभावरूपवन्ह्यसमवहितजन्यभिन्नत्वाभावसिद्धौ प्रतिबन्धकतया तात्पर्याद् विशेष्याभावात्मकवह्निजन्यभिन्नत्वाभावरूपवह्निजन्यत्वमात्रेण आपाद्याभावेन हेतुनाऽनुमितिसम्भवान्निरुक्तमूलोक्ततर्केण वह्निजन्यत्वाभावकोटिकशङ्काप्रतिबन्ध इत्याशयः। सम्प्रदायविदः=यज्ञपत्युपाध्यायप्रभृतयः प्राचीनाः।

धूमे वन्ह्यसमवहितजन्यभिन्नत्वस्य विशेषणत्वे आपाद्याभावेन विशिष्टाभावसिद्धौ विशेषणाभावस्य वन्ह्यसमवहितजन्यभिन्नत्वाभावस्य निरुक्तविशेषणवत्तानिश्चयरूपबाधसहकारादसिद्धावपि विशेष्याभावस्य वह्निसमवहितजन्यभिन्नत्वाभावस्य वह्निसमवहितजन्यत्वस्य तादृशापाद्याभावेनावश्यं सिद्धौ धूमो वह्निसमवहितजन्यो न वेत्याकारकसंशयं प्रत्येव मूलोक्ततर्कस्य प्रतिबन्धकत्वे धूमो वह्निजन्यो नवेतिसंशयप्रतिबन्धकत्वमुक्ततर्कस्य न संभवति विशेष्याभावस्य वह्निजन्यत्वातिरिक्तत्वात्, निरुक्ततर्कस्य वह्निजन्यत्वसंशयाप्रतिबन्धकत्वे च धूमो यदि वह्निव्यभिचारी स्याद्वह्निजन्यो न स्यादित्यादिवह्निधूमव्याप्तिग्रहोपयोगितर्कोत्पाद एव न सम्भवति वह्निजन्यत्वसंशयस्य निरुक्ततर्ककारणवह्निजन्यत्वनिश्चयविघटकत्वादित्येवं निरुक्तोपाध्यायमतं दूषयति—तदसदिति। बाधसहकारेण=वन्ह्यसमवहितजन्यभिन्नत्वनिश्चयसहकारेण। तदभावस्य=विशेष्याभावस्य। असिद्धेरिति। आपाद्याभावेनापादकाभावस्य यद्रूपेण सिद्धिस्तद्रूपावच्छिन्नाभावकोटिकशङ्कां प्रत्येव तर्कस्य विरोधित्वम्। तथा च वह्निजन्यत्वत्वेन रूपेणासिद्धौ कुतोऽस्य तर्कस्य वह्निजन्यत्वाभावकोटिकशङ्काप्रतिबन्धकत्वमित्याशयः। ननु वह्निसमवहितजन्यत्वमेव वह्निजन्यत्वं, तथा च वह्निसमवहितजन्यत्वसिद्धिमात्रेणैव वह्निजन्यत्वशङ्काप्रतिबन्धकत्वमुक्ततर्कस्य संभवतीत्यत आह—वह्न्यजन्येति। वह्निजन्यत्वाभाववतोऽपीत्यर्थः। वह्निनान्तरीयकेति। स्वसमानाधिकरणवह्निमत्स्वाव्यवहितपूर्वक्षणकस्येत्यर्थः। वह्निसमवहितेति। स्वसमानाधिकरणवह्निमत्स्वाव्यवहितपूर्वक्षणकतयेत्यर्थः। अत्यन्तं भेदादिति। तथा च वह्निसमवहितजन्यत्वं यदि वह्निजन्यत्वस्वरूपं तदा वह्निनान्तरीयकघटादेरपि वह्निजन्यत्वापत्तिरतो वह्निसमवहितजन्यत्वं वन्हिजन्यत्वातिरिक्तमेवेति भावः। अस्य=मूलोक्ततर्कस्य।

ननु धूमो यदि वह्निव्यभिचारी स्यात्तदा वह्निसमवहितजन्यो न स्यादित्येवं तर्को वन्हिधूमव्याप्तिग्रहोपयोगी वक्तव्यस्तादृशतर्के च वन्हिसमवहितजन्यत्वनिश्चय आपाद्य-

न च धूमो यदि संयोगसम्बन्धावच्छिन्नोत्पत्तिसम्बन्धेन वह्निव्यभिचारी स्याद् वह्निसमवहितजन्यो न स्यादिति तर्को वह्निधूमव्याप्तिग्रहोपयोगी, तत्र च बाधनिश्चयविधया वह्निसमवहितजन्यत्वनिश्चयो हेतुस्तन्निश्चयविरोधिनो वह्निसमवहितजन्यत्वसंशयस्य निवर्तकतयैवास्य वह्निधूमव्याप्तिग्रहोपयोगित्वसम्भवेन वह्निजन्यत्वसंशयाप्रतिबन्धकत्वेऽपि न क्षतिरिति वाच्यम्; स्वसमानाधिकरणवह्निमत्त्वाव्यवहितपूर्वक्षणकत्वरूपस्य वह्निसमवहितजन्यत्वस्य धूमे निश्चितत्वेन तत्संशयनिवृत्त्यर्थं तर्कवैफल्यात्। धूमे तन्निश्चयासत्त्वे तु वह्न्यन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वनिश्चयस्य सत्यन्तदलसंशयप्रतिबन्धकत्वस्य वक्ष्यमाणस्यासंगतत्वापत्तेः, निरुक्तवह्निसमवहितजन्यत्वस्यैव वह्न्यन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वरूपत्वात्।

व्यतिरेकनिश्चयविधया हेतुस्तादृशनिश्चयविघटकश्च धूमो वह्निसमवहितजन्यो न वेत्याकारकसंशयस्तत्प्रतिबन्धार्थमेव मूलोक्ततर्कानुसरणं वाच्यम् उत्पन्नत्वरूपापाद्याभावेन यदि विशेषणाभाववत्त्वनिश्चयप्रकारात् विशेष्याभावस्य वह्निसमवहितजन्यत्वमात्रस्य सिद्धिस्तदा निरुक्ततर्कस्यापि वह्निसमवहितजन्यो न वेतिसंशयप्रतिबन्धकत्वं संभवत्येवेत्याशङ्कते—नचेति। वाच्यमितिपरेणान्वयः। संयोगातिरिक्तसंबन्धावच्छिन्नोत्पत्तिसंबन्धेन संबन्धसामान्येन वा वह्निव्यभिचारित्वं न वह्निसमवहितजन्यत्वापादकमित्यतः संयोगेत्याद्यभिहितम्। तथा च धूमो यदि संयोगसंबन्धावच्छिन्नोत्पत्तिसंबन्धेन वह्न्यभाववद्वृत्तितावान् स्यात्तदा स्वसमानाधिकरणवह्निमत्त्वाऽव्यवहितपूर्वक्षणको न स्यादित्येव तर्को वह्निधूमव्याप्तिग्रहोपयोगी वक्तव्य इत्याशयः। तत्र च=निरुक्तवह्निधूमव्याप्तिग्रहोपयोगितर्के च। बाधेति। आपाद्यव्यतिरेकनिश्चयविधयेत्यर्थः। तन्निश्चयविरोधिनः=निरुक्तवह्निसमवहितजन्यत्वनिश्चयविरोधिनः। निवर्तकतया=प्रतिबन्धकतया। अस्य=मूलोक्ततर्कस्य। न क्षतिः=न वह्निधूमव्याप्तिग्रहोपयोगित्वक्षतिः। समाधत्ते—स्वसमानेति। धूमसमानाधिकरणवह्निमत्त्वाऽव्यवहितपूर्वक्षणकत्वरूपस्येत्यर्थः। निश्चितत्वेनेति। मूलोक्ततर्कात्पूर्वमित्यादिः। तत्संशयनिवृत्त्यर्थं= वह्निसमवहितजन्यत्वसंशयनिवृत्त्यर्थम्। तर्कवैफल्यादिति। मूलोक्तेत्यादिः। तथा च धूमे यदि मूलोक्ततर्कात्पूर्वमेव यथोक्तवह्निसमवहितजन्यत्वनिश्चयो भवति तदा तादृशनिश्चयप्रतिबन्धकसंशयनिवृत्त्यर्थं मूलोक्ततर्कानुसरणं विफलमेव स्यादितिभावः। ननु धूमे तर्कात्पूर्वं वह्निसमवहितजन्यत्वनिश्चयो भवतीत्यत्र किं मानमित्यत आह—धूम इत्यादि। तन्निश्चयाऽसत्त्वे=वह्निसमवहितजन्यत्वनिश्चयासत्त्वे। वह्न्यन्वयेति। वक्ष्यमाणस्येत्यादिः। सत्यन्तेति। स्वसमानाधिकरणवह्निमदन्यत्वस्याऽव्यवहितपूर्वक्षणकान्यत्वसंशयप्रतिबन्धकत्वस्येत्यर्थः। असङ्गतत्वापत्तेरिति। तथा च धूमे पूर्वं वह्निसमवहितजन्यत्वनिश्चयसत्त्वमावश्यकमिति हृदयम्। नन्वेतावता वह्न्यन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वस्य पूर्वं धूमे निश्चितत्वेऽपि न वह्निसमवहितजन्यत्वनिश्चयस्तदानीं तत्र संभवतीत्यत आह—निरुक्तेति। स्वसमानाधिकरणवह्निमत्त्वाऽव्यवहितपूर्वक्षणकत्वस्यैवेत्यर्थः। तथा च वह्निसमवहितजन्यत्वमेव वह्न्यन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वमित्यग्रे स्फुटो भविष्यतीत्याशयः।

ननु वह्निजन्यत्वमेव वह्निसमवहितजन्यत्वमस्तु। तथा चापाद्याभावेन विशेष्याभावस्य

किञ्च पक्षतावच्छेदकविशिष्टे आपाद्याभावेनापादकाभावसाधने यद्धर्ममात्रविधेयतावच्छेदककसिद्धिर्भवति तद्धर्मावच्छिन्नाभावकोटिकसंशयं प्रत्येव तर्को विरोधीत्येव नियमः। अन्यथा "महत्त्वदीर्घत्वेतरपरिमाणाभाववान् घटो यदि परिमाणवान् न स्याद् द्रव्यं न स्यादित्य"स्यापि घटो महान्नवेत्यादिसंशयप्रतिबन्धकत्वापत्तिः, बाधसहकारेण विपर्ययानुमाने महत्त्व-

---

वह्निजन्यभिन्नत्वाभावस्य वह्निजन्यत्वस्य सिद्धौ वह्निजन्यत्वाभावकोटिकसंशयं प्रत्येव मूलोक्ततर्कस्य प्रतिबन्धकत्वं संभवति। न चैवं वह्न्यसमवहितजन्यभिन्नत्वविशिष्टवह्निजन्यभिन्नत्वस्यापादकत्वे वह्निनान्तरीयकघटे व्यभिचारस्तत्रोक्तापादकसत्त्वादिति वाच्यं वह्निनान्तरीयकघटादिभिन्नत्वविशिष्टस्योत्पन्नत्वस्य योऽभावस्तस्यैवापाद्यत्वेनाऽगत्या कथञ्चिद्व्यभिचारस्य वारणीयत्वात्तादृशघटादिभिन्नत्वरूपविशेषणाभावेन विशिष्टोत्पन्नत्वाभावरूपापाद्यस्याऽपि तादृशनान्तरीयकघटादौ सत्त्वादिति यदि ब्रूयात् तदाप्याह—किंचेति। पक्ष एवापादककोटिकशङ्काप्रतिबन्धस्तर्केण भवतीत्याशयेनाह—पक्षतेति। आपादकाभावसाधने=आपादकाभावानुमितौ। निरूपितत्वं सप्तम्यर्थः, अन्वयश्चास्य यद्धर्ममात्रविधेयतावच्छेदकतायामिति ध्येयम्। यद्धर्ममात्रेति। यद्धर्मपर्याप्तावच्छेदकताकविधेयताकनिश्चयो भवति तद्धर्मपर्याप्तावच्छेदकताकप्रतियोगिताकाभावकोटिकसंशयं प्रत्येव तर्कः प्रतिबन्धक इत्येव नियम इत्यर्थः। तेन घटो यदि विशिष्टसत्त्वाभाववान् स्यात्तदा द्रव्यं न स्यादित्यादितर्कस्य घटो विशिष्टसत्त्वाऽभाववान्नवेति संशयप्रतिबन्धकत्वं, न तु घटः सत्तावान्नवेति संशयं प्रत्यपि तस्य तथात्वमिति मन्तव्यम्। मात्रपदप्रयोजनं पर्याप्तिनिवेशस्य च प्रयोजनमाह—अन्यथेति। मात्रपदानुपादाने इत्यर्थः। महत्त्वेति। महत्त्वं दीर्घत्वञ्च परिमाणविशेषः तदितरपरिमाणाभाववानित्यर्थः। घटो यदीत्यादि। तथा च महत्त्वपरिमाणभिन्नत्वे सति दीर्घत्वपरिमाणभिन्नपरिमाणाभाववान् घटो यदि परिमाणाभाववान् स्यात्तदा द्रव्यत्वाभाववान् स्यादित्यस्यापि तर्कस्येत्यर्थः पर्यवसितः। घटो महान्नवेत्यादि। आदिपदाद्दीर्घो नवेत्यादिसंशयमात्रपरिग्रहः। संशयप्रतिबन्धकत्वापत्तिः=संशयमात्रप्रतिबन्धकत्वापत्तिः। बाधसहकारेणेत्यादि। अयमाशयः मात्रपदानुपादाने आपाद्याभावेन यद्धर्मविधेयतावच्छेदकताकानुमितिस्तद्धर्मावच्छिन्नाभावकोटिकशङ्कां प्रति तर्कस्य प्रतिबन्धकत्वं भवतीत्यर्थः पर्यवसितः स्यात्। तथा सति महत्त्वदीर्घत्वेतरपरिमाणाभाववान् घटो यदि परिमाणवान् न स्याद्द्रव्यं न स्यादित्याकारकतर्कीयापाद्याभावेन द्रव्यत्वेन पक्षे महत्त्वदीर्घत्वेतरपरिमाणाभावरूपेतरबाधनिश्चयसहकारेण महत्त्वस्याऽपि सिद्धिर्भवति, तस्य सिद्धौ च निरुक्ततर्केण महत्त्वाद्यभावमात्रकोटिकसंशयनिवृत्त्यापत्तिः स्याद्। मात्रपदोपादाने तु न निरुक्ततर्कस्य महत्त्वाभावमात्रकोटिकशङ्काप्रतिबन्धकत्वापत्तिस्तादृशेतरबाधसहकारादापाद्याभावेन द्रव्यत्वेन केवलं महत्त्वत्वावच्छिन्नस्य न सिद्धिरपि तु दीर्घत्वत्वावच्छिन्नस्याऽपि। एवञ्च निरुक्ततर्कस्य 'महान् न वा' 'दीर्घो नवे'त्याकारकशङ्काद्वयं प्रत्येव प्रतिबन्धकत्वं महत्त्वत्वदीर्घत्वत्वधर्मद्वयपर्याप्तावच्छेदकताकविधेयताकानुमितेरेव द्रव्यत्वरूपापाद्याभावेनोत्पादादिति।

त्वावच्छिन्नस्य दीर्घत्वत्वावच्छिन्नस्य च सिद्धः । तथाच प्रकृते बाधसहकारेण व्यापकतानवच्छेदकीभूतेन विशेष्याभावत्वेन सिद्धावपि न तन्मात्रप्रकारेण सिद्धि र्व्यापकतावच्छेदकीभूतेन विशिष्टाभावत्वेनापि विशेषणाभावविशेष्याभावयोः सिद्धौ बाधकाभावादिति वह्निसमवहितजन्यत्वसंशयं प्रत्येव कुतोऽस्य प्रतिबन्धकत्वम् ? ।

नव्यास्तु वह्निसमवहितजन्यः स्यादित्यत्र वह्निसमवहितजन्यत्वं वह्निजन्यत्वमेव वक्तव्यम् । सत्यन्तं चापाद्यकोटिप्रतियोगिविशेषणं वक्तव्यम् । तथाच "धूमो यदि वह्निजन्यत्वाभाववान् स्यात् वह्न्यसमवहिताजन्यत्वविशिष्टस्योत्पन्नत्वस्याभाववान् स्यादि"त्याकारकस्तर्कः । अत्र घटादौ मूलशैथिल्यवारणाय आपाद्ये विशिष्टान्तं प्रतियोगिविशेषणं नत्वभावविशे-

---

प्रकृते दोषं सङ्गमयति—**तथा चेति** । प्रकृते=उपाध्यायप्रभृतिमतसिद्धतर्कस्थले । बाधसहकारेण=पक्षविशेषणवह्न्यसमवहितजन्यभिन्नत्वनिश्चयसहकारेण । **व्यापकतानवच्छेदकीभूतेनेति** । आपाद्याभावस्योत्पन्नत्वस्येत्यादिः । विशेष्याभावत्वेन=वह्निसमवहितजन्यभिन्नत्वाभावत्वेन वह्निजन्यत्वत्वेनेति यावत् । सिद्धावपि=अनुमितावपि । न तन्मात्रप्रकारेण=न तादृशविशेष्याभावत्वप्रकारेण । सिद्धिः=अनुमितिः । **व्यापकनेति** । आपाद्याभावस्येत्यादिः । विशिष्टाभावत्वेनापि=वह्न्यसमवहितजन्यभिन्नत्वविशिष्टवह्निसमवहितजन्यभिन्नत्वाभावत्वेनापि । **विशेषणेति** । वह्निसमवहितजन्यभिन्नत्वाभाववह्न्यसमवहितजन्यभिन्नत्वाभावयोरित्यर्थः । सिद्धौ=अनुमितौ । **बाधकाभावादितीति** । विशिष्टाभावत्वावच्छिन्नेतरबाधस्याऽसत्त्वादिति भावः । अस्य=मूलोक्ततर्कस्य । **प्रतिबन्धकत्वमिति** । उत्पन्नत्वाभावाभावेन विशेषणाभावबाधसहकारात्पक्षे विशेष्याभावस्य वह्निसमवहितजन्यत्वाभावस्य न केवलं विशेष्याभावत्वेन सिद्धिस्तस्योत्पन्नत्वव्यापकतानवच्छेदकतया व्यापकतावच्छेदकीभूतविशिष्टाभावत्वेनाऽपि सिद्धिर्भवति, एवञ्च विशेष्याभावरूपवह्निसमवहितजन्यत्वत्वमात्रनिष्ठावच्छेदकताकविधेयताकसिद्ध्यसम्भवान्न मूलोक्ततर्कस्य वह्निसमवहितजन्यत्वाभावकोटिकशङ्कां प्रत्यपि प्रतिबन्धकत्वमिति हृदयम् ।

दीधितिकारमतमवलम्ब्य समाधत्ते—**नव्यास्त्विति** । **वह्नीति** । वह्न्यसमवहिताजन्यत्वविशिष्टेत्यादिः । **वह्निजन्यत्वमेवेति** । एव कारात् वह्निसमवहितजन्यत्वस्यापादकघटकत्वव्यवच्छेदः । अत एव 'वस्तुतो वह्न्यजन्यमपि वह्निसमवहितजन्यमि"त्युक्तं दीधितिकृता । **सत्यन्तञ्चेति** । वह्न्यसमवहिताजन्यत्वञ्चेत्यर्थः । **आपाद्यकोटिप्रतियोगीति** । उत्पन्नत्वाभावप्रतियोग्युत्पन्नत्वविशेषणमित्यर्थः । निरुक्तमते समुदिततर्काकारमाह—**तथा चेति** । **वह्न्येति** । स्वसमानाधिकरणवह्निमदन्यस्वाव्यवहितपूर्वक्षणकं यत् यत्तदन्यत्वविशिष्टस्योत्पन्नत्वस्याभाववान् स्यादित्यर्थः । तर्कः=मूलोक्ततर्कः । नन्वापाद्यप्रतियोग्युत्पन्नत्वविशेषणं निरर्थकमित्यत आह—**अत्रेति** । अस्मिन् तर्क इत्यर्थः । घटादौ=वह्निशून्यतादशायां वह्निमद्देशोत्पन्नघटादौ, न तु वह्निव्यधिकरणे पटे तत्र विशिष्टान्तोपादानेऽपि व्यभिचारवारणासम्भवात् । वक्ष्यमाणपारिभाषिकोत्पन्नत्वविशेषणत्वेनैव तत्र व्यभिचारस्य वारणीयत्वादिति ध्येयम् । **मूलशैथिल्यवारणायेति** । आपाद्य-

षणं घटादौ मूलशैथिल्यतादवस्थ्यापत्तेः । तदर्थश्चोक्त एव, ननु वह्निमद्भिन्नदेशोत्पत्तिकान्यत्वं तत्, वह्निमति वह्नेः पूर्वमुत्पन्ने रासभादौ व्य-

---

प्रतियोग्युत्पन्नत्वे वह्न्यसमवहिताजन्यत्वस्याविशेषणत्वे वह्निशून्यतादशायां वह्निमद्देशोत्पन्नघटादौ व्यभिचारः तादृशघटादौ वह्निजन्यत्वाभावस्याऽऽपादकस्य सत्त्वेन तत्रापाद्यस्योत्पन्नत्वाभावस्य विरहात् । तादृशोत्पन्नत्वे वन्ह्यसमवहिताजन्यत्वस्य विशेषणत्वे तु न तादृशघटादौ व्यभिचारस्तत्र वन्हिजन्यत्वाभावस्यापादकस्य सत्त्वेऽपि वन्ह्यसमवहिताजन्यत्वरूपविशेषणाभावेन तादृशविशेषणविशिष्टोत्पन्नत्वस्याऽभावरूपापाद्यस्याऽपि तत्र सत्त्वादितिभावः । विशिष्टान्तं=वन्ह्यसमवहिताजन्यत्वम् । ननु उत्पन्नत्वाभावरूपापाद्यस्यैव वन्ह्यसमवहिताजन्यत्वविशेषणमस्तु किं तादृशापाद्यप्रतियोग्युत्पन्नत्वे तस्य विशेषणत्वेनेत्यत आह—**न त्विति** । अभावविशेषणम्=उत्पन्नत्वाभावविशेषणम् । घटादौ=वन्हिशून्यतादशायां वन्हिमद्देशोत्पन्नघटादौ । **मूलशैथिल्यतादवस्थ्यापत्तेरिति** । तथा च वह्न्यसमवहिताजन्यत्वं यदि उत्पन्नत्वाभावरूपापाद्यविशेषणं स्यात्तदा वन्हिशून्यतादशायां वन्हिमद्देशोत्पन्नघटादौ व्यभिचारः स्यात् । स्वसमानाधिकरणवन्हिमदन्यस्वाव्यवहितपूर्वक्षणकान्यत्वरूपवन्ह्यसमवहिताजन्यत्वविशेषणविशिष्टस्योत्पन्नत्वाभावस्य नित्यवस्तुनिष्ठस्य तादृशघटादावसत्त्वादतः उत्पन्नत्वविशेषणमेव तादृशं वन्ह्यसमवहिताजन्यत्वं, तथा सति विशेषणाभावेन विशिष्टोत्पन्नत्वस्याभावस्यापि तादृशघटादौ सत्त्वान्न व्यभिचार इत्याशयः । तदर्थश्च=आपाद्यप्रतियोगिविशेषणसत्यन्तार्थश्च । **उक्त एवेति** । स्वसमानाधिकरणवन्हिमदन्यस्वाव्यवहितपूर्वक्षणकं यत्तत्तदन्यत्वरूपोऽर्थोऽभिहित एवेत्यर्थः । एवकारात्सत्यन्तस्यान्यविधार्थकत्वव्यवच्छेदः । एवकारव्यवच्छेद्यमाह—**नन्विति** । **वन्हिमदिति** । वन्हिमद्भिन्नदेशोत्पत्तिको यो यस्तदन्यत्वमित्यर्थः । वन्ह्युत्तरमुत्पन्ने रासभादौ स्वसमानाधिकरणवन्हिमदन्यस्वाव्यवहितप्राक्क्षणकान्यत्वस्योत्पन्नत्वस्य च सत्त्वेन सत्यन्तस्य निरुक्तार्थकत्वेऽपि तत्र व्यभिचारवारणं न संभवतीत्यतो वन्हेः पूर्वमित्युक्तम् । **रासभादाविति** । आदिना वन्हिशून्यतादशायां वन्हिमद्देशोत्पन्नघटादिपरिग्रहः । तेन वन्हिमद्भिन्नदेशोत्पत्तिकान्यत्वस्य सत्यन्तार्थत्वे निरुक्तघटादावपि व्यभिचारसम्भवे वन्हेः पूर्वमुत्पन्नरासभादौ व्यभिचाराभिधानमसङ्गतमित्यपि समाहितमिति ध्येयम् । **व्यभिचारापत्तेरिति** । तथा च वन्हिजन्यत्वाभावरूपापादकवति वह्नेः पूर्वमुत्पन्ने रासभादौ वन्हिमद्भिन्नदेशोत्पत्तिकान्यत्वरूपसत्यन्तार्थस्योत्पन्नत्वस्य च सत्त्वेन तादृशविशिष्टोत्पन्नत्वाभावरूपापाद्यविरहाद् व्यभिचारः स्याद् यदि वन्हिमद्भिन्नदेशोत्पत्तिकान्यत्वस्य सत्यन्तार्थत्वं स्यात्, स्वसमानाधिकरणवन्हिमदन्यस्वाऽव्यवहितप्राक्क्षणकान्यत्वस्य सत्यन्तार्थत्वे तु न तत्र व्यभिचारः निरुक्तसत्यन्तार्थस्य तादृशरासभादौ विरहेण तद्विशिष्टोत्पन्नत्वाभावस्य तत्र सत्त्वादिति भावः ।

अथ स्वसमानाधिकरणवन्हिमत्स्वाव्यवहितप्राक्क्षणकत्वरूपवन्हिसमवहितजन्यत्वस्योत्पन्नत्वविशेषणत्वेनैवोपपत्तौ निषेधद्वयगर्भवन्ह्यसमवहिताजन्यत्वस्याऽऽपाद्यप्रतियोग्युत्पन्नत्वविशेषणत्वमनर्थकं वन्हिशून्यताकालीनवन्हिमद्देशोत्पन्नघटादौ यथोक्तवन्हिसमवहितजन्य-

भिचारापत्तेः । अजन्ये मूलशैथिल्यवारणाय विशेष्यदलम् । न च वह्न्यजन्ये वह्निसमवधाननियतोत्पत्तिके घटादिविशेषे मूलशैथिल्यमिति वाच्यम्, उत्पन्नत्वं हि वह्न्यसमवहितवह्नितत्संयोगेतरयावत्कारणाधिकरणक्षण-

त्वरूपविशेषणाभावेनैव विशिष्टोत्पन्नत्वाभावस्य तत्राक्षतत्वादिति चेदत्र केचित्—अवच्छेदेत भविष्यतीत्यादिवक्ष्यमाणायाः शङ्कायाः स्वसमानाधिकरणवह्निमदन्यस्वाव्यवहितप्राक्क्षणकान्यत्वशङ्कास्वरूपायाः सत्यन्तदलनिश्चयविघटकतया एव वक्तव्यतया वह्निसमवहितजन्यत्वस्य सत्यन्तार्थत्वे तदनुपपत्तिः स्याद् वह्निसमवहितजन्यत्वबुद्धौ तादृशशङ्काया अप्रतिबन्धकत्वादतः सत्यन्तं निषेधद्वयगर्भम् । न च अवच्छेदेरित्यादिशङ्काऽपि स्वसमानाधिकरणवह्निमत्स्वाव्यवहितप्राक्क्षणकत्वसंशयरूपैवास्त्विति वाच्यं, तथा सति यथाश्रुतार्थपरित्यागापत्तेरिति वदन्ति । अन्ये तु यादृशघटस्य स्वाव्यवहितप्राक्क्षणावच्छिन्नवह्निमति तादृशवह्निशून्ये चोत्पत्तिस्तादृशघटविशेषे स्वसमानाधिकरणवह्निमत्स्वाऽव्यवहितप्राक्क्षणकत्वविशिष्टोत्पन्नत्वसत्त्वेन तत्रापाद्यविरहादतः सत्यन्तं निषेधद्वयगर्भमित्याहुस्तच्चिन्त्यम् । यत्तु स्वसमानाधिकरणवह्निमदन्यस्वाऽव्यवहितप्राक्क्षणकान्यत्वस्य सत्यन्तार्थत्वे वह्निव्यधिकरणे घटादौ व्यभिचारवारणायैवोत्पन्नत्वस्य वक्ष्यमाणपारिभाषिकत्वस्यावश्यकतया वह्निनान्तरीयकघटादौ व्यभिचारवारणाय तस्य तथात्वाभिधानमनुचितमिति भट्टाचार्यैरुक्तं तदसङ्गतम्, एतन्मते वह्निव्यधिकरणघटादौ व्यभिचारवारणाय वह्निसमानाधिकरणत्वस्योत्पन्नत्वविशेषणतायाः पूर्वमुक्तत्वादुत्पन्नत्वस्य तदर्थं पारिभाषिकत्वाऽभिधानस्यानौचित्यादिति ध्येयमिति दिक् ।

उत्पन्नत्वरूपविशेष्यदलं विहाय स्वसमानाधिकरणवह्निमदन्यस्वाव्यवहितप्राक्क्षणकान्यत्वाभावमात्रस्याऽऽपाद्यत्वे नित्यगगनादौ व्यभिचारः वह्निजन्यत्वाभावरूपापादकवति तत्र स्वसमानाधिकरणवह्निमदन्यस्वाव्यवहितप्राक्क्षणकान्यत्वरूपवह्न्यसमवहिताजन्यत्वस्यैव सत्त्वेन तदभावस्य तत्र विरहात् । उत्पन्नत्वरूपविशेष्यदलप्रवेशे तु न तादृशगगनादौ व्यभिचारः उत्पन्नत्वरूपविशेष्यदलस्य तत्र विरहेण विशिष्टोत्पन्नत्वाभावरूपापाद्यस्य तत्र सत्त्वादित्याह—**अजन्येति** । नित्यगगनादावित्यर्थः । **विशेष्यदलमिति** । उत्पन्नत्वरूपमित्यादिः । न च स्वसमानाधिकरणवह्निमदन्यस्वाव्यवहितप्राक्क्षणकान्यत्वविशिष्टाभावस्यैवाऽऽपाद्यत्वमस्तु किमुत्पन्नत्वपदेन गगनादौ तादृशक्षणकान्यत्वविशिष्टाभावसत्त्वादेव व्यभिचारवारणं सम्भवतीति वाच्यं, तथा सति वह्निशून्यतादशायां वह्निमद्देशोत्पन्नघटादौ व्यभिचारापत्तेस्तत्र तादृशवह्न्यसमवहिताजन्यत्वरूपविशेषणाभावेन तादृशविशेषणविशिष्टाभावरूपापाद्यस्याऽसत्त्वादिति भावः ।

नन्वेवमपि वह्निजन्यत्वाभावरूपापादकवति वह्निनान्तरीयकघटे व्यभिचारस्तत्र यथोक्तवह्न्यसमवहिताजन्यत्वस्योत्पन्नत्वस्य च सत्त्वेन तादृशविशिष्टोत्पन्नत्वाभावरूपापाद्यविरहादित्याशङ्क्ते—**न चेति** । वाच्यमितिपरेणान्वयः । वह्न्यजन्य इत्यनेन वह्निजन्यत्वाभावरूपाऽऽपादकसत्त्वं सूचितम् । **वह्निसमवधानेति** । वह्निसत्त्व एव यादृशघटस्योत्पत्तिस्तादृशघटविशेष इत्यर्थः । समाधत्ते-**उत्पन्नत्वमित्यादि** । स्वसमानाधिकरणवह्निमदन्यक्षणवृत्तीनि वह्नितत्संयोगेतरयावत्त्वविशिष्टकारणानि यस्य स्वस्य एवं भूतं यत्स्वं तत्त्वमेवोत्पन्न-

कत्वम् । नान्तरीयके उक्तमूलशैथिल्यवारणाय वह्न्यसमवहितेति क्षणविशेषणम्, स्वसमानाधिकरणवह्निमदन्यत्वं तदर्थः । वह्निनान्तरीयकस्य यावत्कारणाधिकरणक्षणस्तु न वह्निमदन्यः, तथा सति वह्निं विनापि तदुत्पत्त्यापत्तेः, नहि यावत्कारणसत्त्वे कार्यविलम्बः ।

पक्षीभूते धूमे इष्टापत्तेः, महाप्रलये मानाभावात्, खण्डप्रलयेऽपि ब्रह्माण्डान्तरे वह्निसत्त्वादसिद्धेर्वारणाय स्वसमानाधिकरणेति वह्निविशेषणम् ।

त्वमित्यर्थः । वह्न्यसमवहिताजन्यत्वविशिष्टस्य तादृशोत्पन्नत्वस्याभावश्चापाद्यं, तथा च न वह्निनान्तरीयकघटे व्यभिचारस्तादृशघटे स्वसमानाधिकरणवह्निमदन्यस्वाव्यवहितप्राक्क्षणकान्यत्वरूपवह्न्यसमवहिताजन्यत्वस्य सत्त्वेऽपि तद्विशिष्टस्य स्वसमानाधिकरणवह्निमदन्यवह्नितत्संयोगेतरयावत्कारणाधिकरणक्षणकत्वरूपधूमनिष्ठोत्पन्नत्वस्य विरहेणापाद्यस्य तादृशनान्तरीयकेऽक्षतत्वादित्याशयः । वह्न्यसमवहितत्वं यदि तादृशयावत्कारणाधिकरणक्षणविशेषणं न स्यात्तदा निरुक्तवह्निनान्तरीयके व्यभिचारः स्यात्तत्र वह्नितत्संयोगेतरयावत्कारणाधिकरणक्षणकत्वमात्ररूपोत्पन्नत्वस्य सत्त्वेन तदभावरूपापाद्यस्य तत्रासत्त्वादित्याह—**नान्तरीयक इति** । **क्षणविशेषणमिति** । वह्नितत्संयोगेतरयावत्कारणाधिकरणेत्यादिः । वह्न्यसमवहितत्वं न कालिकसम्बन्धावच्छिन्नवह्न्यभाववत्त्वं महाप्रलये व्यभिचारापत्तेः वह्न्यजन्ये तत्र तादृशवह्न्यभाववत्सकलतत्कारणक्षणकत्वरूपोत्पन्नत्वस्य सत्त्वेन तदभावरूपापाद्यस्य तत्र विरहादत आह—**स्वसमानाधिकरणेति** । स्वमुत्पन्नत्वेनाभिमतं वस्तु तत्समानाधिकरणो यो वह्निस्तद्वदन्यत्वं वह्नितत्संयोगेतरयावत्कारणाधिकरणक्षणविशेषणं बोध्यमित्यर्थः । तदर्थः = वह्न्यसमवहितदलस्यार्थः । वह्निनान्तरीयके व्यभिचारं वारयति—**वह्निनेति** । न वह्निमदन्यः = न तादृशघटसमानाधिकरणवह्निमदन्यः । तथा सति = तादृशघटस्य यावत्कारणाधिकरणक्षणस्य वह्निमदन्यत्वे सति । तदुत्पादापत्तेः = नान्तरीयकघटस्योत्पादापत्तेः । तादृशघटोत्पादापत्तौ साधिकां युक्तिमप्याह—**न हीति** । **यावत्कारणसत्त्व इति** । तादृशघटस्येत्यादिः ।

ननु वह्निमदन्यत्वमेव वह्न्यसमवहितत्वं स्यात्तन्हो स्वसामानाधिकरण्यविशेषणत्वनर्थकमेवेत्याह—**पक्षीभूत इत्यादि** । **इष्टापत्तेरिति** । तथा च सर्वस्यैव महाप्रलयातिरिक्तस्य जन्यवस्तुनः पूर्वं कारणाधिकरणक्षणस्य देशान्तरे वह्निसत्त्वेन वह्निमत्त्वाद् धूमस्याप्यव्यवहितपूर्वक्षणस्य वह्निमत्तया वह्निमदन्यवह्नितत्संयोगेतरयावत्कारणाधिकरणक्षणकत्वरूपोत्पन्नत्वं महाप्रलयमात्रएव वर्तमानं, तदभावरूपापाद्यस्य तु धूमे सत्त्वात्तत्रेष्टापत्तिः स्यात्, पक्षे आपाद्यसत्त्वस्यैवेष्टापत्तिपदार्थत्वादित्याशयः । महाप्रलयाऽनङ्गीकारपक्षे निरुक्तेष्टापत्त्यसंभवादाह—**महाप्रलय इति** । युगपद्ब्रह्माण्डानां प्रलयस्य नव्यैरनभ्युपगमादाह—**मानाभावादिति** । तथा च वह्निमदन्यतादृशयावत्कारणाधिकरणक्षणत्वं न कुत्रापि प्रसिद्धमतीति भावः । ननु खण्डप्रलयस्य नव्यैरभ्युपगम्यमानतया तत्पूर्वक्षणस्य वह्निमदन्यत्वं प्रसिद्धमित्यत आह—**खण्डप्रलय इति** । **वह्निसत्त्वादिति** । तथा च खण्डप्रलयपूर्वक्षणस्यापि ब्रह्माण्डान्तरावच्छेदेन वह्निमत्त्वाद्वह्निमदन्यत्वं न कस्याऽपि जन्यस्य पूर्वक्षणे संभवतीति हृदयम् । तादृशयावत्कारणाधिकरणक्षणे स्वसामानाधिकरण्यसहितवह्निमदन्यत्वनिवेशे तु नाऽप्रसिद्धिरित्याह—**स्वसमानाधिक-**

वह्न्यसमवहितजन्यत्वविशिष्टस्य वह्न्यसमवहितयावत्कारणाधिकरणक्षणकत्वस्याप्रसिद्धत्वाद् वह्नितत्संयोगेतरेति यावत्कारणविशेषणम् । इत्थं च

रणेतीति । तादृशवन्ह्यसमवहिताजन्यत्वविशिष्टस्य निरुक्तोत्पन्नत्वस्य प्रसिद्धिर्धूम एव संभवतीत्यग्रे स्फुटीभविष्यति ।

यथोक्तवन्ह्यसमवहिताजन्यत्वविशिष्टस्य स्वसमानाधिकरणवन्हिमदन्ययावत्कारणाधिकरणक्षणकत्वस्य कुत्राऽपि प्रसिद्धिर्न स्यात् वन्हितत्संयोगघटितयावत्कारणाधिकरणक्षणस्य स्वसमानाधिकरणवन्हिमदन्यत्वाऽसंभवात् । अतो वन्हितत्संयोगेतरत्वं यावत्कारणविशेषणं वाच्यमित्याह—वन्ह्येति । तथा च वन्हितत्संयोगेतरयावत्कारणाधिकरणक्षणकत्वं धूम एव प्रसिद्ध्यतीत्याह—इत्थञ्चेति। वन्हिपदानुपादाने वन्हिघटितयावत्कारणाधिकरणक्षणस्य तादृशवन्ह्यसमवहितत्वाऽप्रसिद्धिरतो वन्हीतरत्वं यावत्कारणविशेषणम् । एवं वन्हिसंयोगघटितकारणाधिकरणक्षणस्याऽपि वन्ह्यसमवहितत्वमप्रसिद्धं स्यादतो वन्हिसंयोगेतरत्वमपि तादृशकारणविशेषणं वक्तव्यमिति नव्याः । अथ वन्ह्युत्पत्तिक्षणस्याऽपि धूमाधिकरणवृत्तित्वविशिष्टवन्हिमदन्यत्वेन वन्हिघटितयावत्कारणाधिकरणत्वेन च धर्तुं शक्यतया वह्नीतरत्वमनिवेश्यापि तादृशयावत्कारणाधिकरणक्षणकत्वस्य धूमे प्रसिद्धिसंभवाद् वन्हीतरत्वस्य यावत्कारणविशेषणत्वमनर्थकम् । न च धूमाधिकरणवृत्तित्वोपलक्षितवन्हिमदन्यत्वं विवक्षणीयं, तच्च न वन्ह्युत्पत्तिक्षणे प्रसिद्ध्यतीति वाच्यं, तादृशवृत्तित्वोपलक्षितवन्हिमदन्यत्वं निवेश्य वन्हीतरत्वस्य सार्थक्योपपादनस्याऽनौचित्यादिति चेन्न, केवलवन्हिमत्त्वस्य वन्ह्युत्पत्तिक्षणे सत्त्वे धूमाधिकरणवृत्तित्वविशिष्टवन्हिमदन्यस्य तत्रासंभवात् । मथुरानाथमते विशेष्यवति विशिष्टभेदमस्वीकृत्यैव वन्हीतरत्वनिवेशस्याऽवश्यकत्वात् ।

यत्तु धूमाधिकरणवृत्तित्वविशिष्टवन्हिमदन्यत्वप्रतियोगितावच्छेदकताघटकसंबन्धस्तु वन्हिप्रतियोगिकः कालिक एव वक्तव्यः, तथा च तादृशसंसर्गतावच्छेदकतायाः पर्याप्तिविवक्षणे गौरवं स्यादतो धूमाधिकरणवृत्तित्वोपलक्षितवन्हिमदन्यत्वमेव विवक्षणीयम् । तथा च वन्ह्युत्पत्तिक्षणेऽपि तादृशवन्हिमदन्यत्वविरहाद् वन्हीतरत्वं यावत्कारणविशेषणमावश्यकमिति मतं, तत्तुच्छं, धूमाधिकरणवृत्तित्वोपलक्षितवन्हिमदन्यत्वस्य किञ्चिदवच्छेदेन सत्त्वाद् भेदस्याऽव्याप्यवृत्तित्वात् । प्रकारान्तरेण तादृशवन्हिमदन्यत्वविवक्षणे लाघवानवकाशादिति ध्येयम् ।

यत्तु समवायसंबन्धावच्छिन्नकार्यतानिरूपितयावत्कारणाधिकरणक्षणस्य धूमाधिकरणवृत्तित्वविशिष्टवन्हिमदन्यत्वाद् वन्हितत्संयोगेतरत्वं यावत्कारणविशेषणमनर्थकं, वन्हितत्संयोगादेः संयोगेन धूमं प्रत्येव जनकत्वादिति; तदपि तुच्छं तादृशसमवायावच्छिन्नपारिभाषिककार्यत्वरूपोत्पन्नत्वेनाऽपादकाभावस्य संयोगावच्छिन्नवन्हिकार्यत्वस्य धूमेऽनुमानाऽसंभवात् संयोगावच्छिन्नवन्हिकार्यतानिश्चयार्थमेव मूलोक्ततर्कस्याऽनुसरणीयत्वात् ; अन्यथा निरुक्ततर्कस्य वन्हिधूमव्याप्तिग्रहोपयोगित्वोपपादनस्याऽसंगतत्वापत्तिः स्यात् । एतेन समवायावच्छिन्नकार्यतानिरूपितयावत्कारणाधिकरणक्षणकत्वविवक्षणे यादृशस्थले घटावयवद्वयसंयोगोत्पत्तिर्दण्डनाशो वन्हिनाशश्चेत्येकः कालस्ततो दण्डान्तरोत्पत्तिस्ततो वन्हि-

धूम एव प्रसिद्धिः । दण्डादियत्किंचित्कारणाधिकरणक्षणस्य वह्न्यसमवहितत्वात् नान्तरीयकघटविशेषादौ मूलशैथिल्यतादवस्थ्याद् यावदिति । न च वह्न्यजन्ये वह्न्यभिघातजाततण्डुलादिकर्मणि पाकजरूपादिनाशे च व्यभिचार इति वाच्यम् ; संयोगेन स्वसामानाधिकरण्यस्य उत्पन्नत्वघटकवह्न्यसमवहितत्वघटकतया भेदकूटस्यापाद्यस्य तत्रापि सत्त्वात् ।

संयोगोत्पत्तिस्ततः पूर्वावयवद्वयसंयोगाद् घटोत्पत्तिस्तादृशस्थले तादृशघटविशेषे व्यभिचारः, निरुक्तघटावयवद्वयसंयोगाधिकरणक्षणस्य वन्हिमदन्यतादृशकारणाधिकरणक्षणत्वादित्युत्तरमप्यनादेयमिति दिक् ।

ननु कारणे यावत्त्वविशेषणमनुपादेयमेवेत्यत आह—दण्डादीति । तथा च वन्हितत्संयोगेतरकारणविशेषणयावत्त्वानुपादाने वन्हिनान्तरीयकघट एव व्यभिचारः तादृशघटीययत्किञ्चिद्दण्डादिकारणाधिकरणक्षणस्य तादृशघटाधिकरणवृत्तिवन्हिमदन्यत्वेन स्वसमानाधिकरणवन्हिमदन्यवन्हितत्संयोगेतरयत्किञ्चिद्दण्डादिकारणाधिकरणक्षणकत्वरूपोत्पन्नत्वस्यैव तादृशघटे सत्त्वेनापाद्यविरहात् । यावत्कारणनिवेशे तु न तत्र व्यभिचारः, वन्हितत्संयोगेतरयावत्कारणाधिकरणक्षणस्य वन्हिमदन्यत्वविरहेण तादृशवन्हिमदन्यत्वविशिष्टतादृशयावत्कारणाधिकरणक्षणकत्वस्य धूमनिष्ठस्याभावरूपापाद्यस्य तत्र सत्त्वादिति भावः । न चेति । वाच्यमितिपरेणान्वयः । वन्ह्यजन्ये=वन्हिजन्यत्वाभावरूपापादकवति । वन्ह्येति । वन्ह्यभिघातसंयोगजन्या या तप्ततण्डुलादिक्रिया तत्रेत्यर्थः । तादृशतण्डुलकर्मणि तादृशवन्हिसंयोगजन्यत्वसत्त्वे यदि वन्हिजन्यत्वमपि तत्र वर्तत एवेत्युच्यते तदाप्याह—पाकजेति । विजातीयतेजःसंयोगावच्छिन्नक्रियाजन्ये रूपादिनाशे चेत्यर्थः । नियतक्रियाजन्यरूपादिनाशस्तु न वन्हिजन्य इति तत्राऽपादकसत्त्वं निर्विवादमित्याशयः । व्यभिचार इति । तथा च निरुक्ततण्डुलादिकर्मसमानाधिकरणवन्हिमदन्यत्वस्य तादृशकर्मजनकयावत्कारणाधिकरणक्षणे सत्त्वात् स्वपदेन कर्मणो धर्तुं शक्यतया तादृशपारिभाषिकोत्पन्नत्वस्यैव तत्र सत्त्वेन आपाद्यविरहादिति हृदयम् । समाधत्ते—संयोगेनेति । अयमाशयः—स्वसमानाधिकरणवन्हिमदन्यवन्हितत्संयोगेतरयावत्कारणाधिकरणक्षणकत्वरूपोत्पन्नत्वघटकं स्वसामानाधिकरण्यं स्वाधिकरणवृत्तित्वरूपं, स्वाधिकरणत्वञ्च संयोगेनैव वाच्यम् । एवञ्च निरुक्ततण्डुलक्रियायास्तादृशरूपादिनाशस्य च स्वपदेनोपादानमेव न संभवति, तयोः संयोगेनाधिकरणत्वाऽप्रसिद्धेरतः स्वपदेन धूममादाय तन्निष्ठतादृशक्षणकत्वरूपोत्पन्नत्वस्याभावस्यापाद्यस्य निरुक्ततण्डुलकर्मणि तादृशरूपादिनाशे च सत्त्वान्न व्यभिचार इति । भेदकूटस्येति । धूमान्तरे इष्टापत्तिवारणाय संयोगेन स्वसमानाधिकरणवन्हिमदन्यवन्हितत्संयोगेतरयावत्कारणाधिकरणं यद्यत् स्वं तत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नभेदकूटस्यापाद्यत्वमवश्यं वक्तव्यमिति हृदयम् । तत्रापि=तयोरपि निरुक्ततण्डुलकर्मपाकनाशयोरपीति यावत् । सत्त्वादिति । तथा च न व्यभिचार इति भावः ।

धूमावयवद्वयसंयोगधूमप्रागभावघटितवन्हितत्संयोगेतरधूमीययावत्कारणक्षणस्य धूमोत्पत्त्यव्यवहितपूर्वक्षणतया तत्र वन्हेरपि सत्त्वेन स्वसमानाधिकरणवह्नितत्संयोगेतरयावत्का-

ननु तथापि आपाद्यप्रतियोगिनो विशिष्टस्याऽप्रसिद्धिः, धूमावयवतद्‌भयसंयोगधूमप्रागभावघटिततद्‌धूमीययावत्कारणस्य धूमोत्पत्त्यव्यवहितप्राक्क्षणे एव सत्त्वेन तदानीं वह्नेरपि कारणतया आवश्यकत्वेन धूमीयवह्नितत्संयोगेतरयावत्कारणाधिकरणक्षणस्यापि वह्न्यसमवहितत्वाभावात् धूमेऽपि विशिष्टप्रसिद्ध्यसम्भवात् । न च वह्निविरहेऽपि तदुत्पन्नधूमद्व्यणुकानामेव परस्परसंयोगक्रमेण धूमोत्पादसम्भवात् न तदानीं वह्नेरावश्यकत्वं, धूमनिष्ठजातिविशेषस्यैव वह्नितत्संयोगजन्यतावच्छेदकतया धूमं प्रति तयोर्व्यभिचाराभावात् . तथा च तादृशधूमे एव प्रसिद्धिरिति वाच्यम् ; तादृशधूमस्य घटादितुल्यतया तत्र सत्यन्तदलाभावेनैव विशिष्टप्रसिद्ध्यसम्भवात् । न च यावत्कारणपदेन संयोगसम्बन्धावच्छिन्नस्वनिष्ठजन्यता-

रणाधिकरणक्षणकत्वं धूमेऽपि न प्रसिद्ध्यतीत्याशङ्कते—**नन्विति** । **आपाद्येति** । पारिभाषिकोत्पन्नत्वरूपस्येत्यर्थः । **विशिष्टस्येति** । स्वसमानाधिकरणवन्हिमदन्यस्वाव्यवहितप्राक्क्षणकान्यत्वविशिष्टस्याप्रसिद्धिरित्यर्थः । केवलस्य पारिभाषिकोत्पन्नत्वस्य वन्हिशून्यतादशायां वन्हिमद्देशोपन्नघटादौ प्रसिद्धिसंभवात् तादृशविशेषणविशेष्यस्याऽप्रसिद्धिरित्युक्तमिति ध्येयम् । तदानीं=धूमप्रागभावाधिकरणकारणक्षणे। **कारणतयेति** । अन्यथा तस्य धूमस्य घटादिसमशीलत्वापत्तिः स्यादिति भावः । **वन्हेरिति** । धूमसमानाधिकरणवन्हिमदन्यत्वाभावादित्यर्थः । **धूमेऽपीति** । अपिना सर्वत्रैवाऽप्रसिद्धिः सूचिता । **विशिष्टेति** । पूर्वोक्तार्थकम् । नन्नु वन्ह्यादिजन्यधूमद्व्यणुकाधिकरणक्षणे वन्हिविरहेऽपि परस्परसंयुक्ततादृशद्व्यणुकादित एव धूमोत्पत्तिसंभवात् स्वपदेन धूममेवोपादाय तत्समानाधिकरणवन्हिमदन्यवन्हितत्संयोगेतरयावत्कारणरूपधूमद्व्यणुकसंयोगाद्यधिकरणक्षणकत्वस्य धूमे प्रसिद्धिसंभवात्कथं तादृशमुत्पन्नत्वमप्रसिद्धमित्याशङ्कते—**न चेति** । वाच्यमितिपरेणान्वयः । **तदुत्पन्नेति** । वन्ह्यादिजन्यधूमद्व्यणुकानामेवेत्यर्थः । **परस्परेति** । तादृशद्व्यणुकानां परस्परसंयोगक्रमेणेत्यर्थः । तदानीं=द्व्यणुकसंयोगाधिकरणक्षणे। नन्वेवं वन्हितत्संयोगं विनापि धूमोत्पादे वन्हिसंयोगयोर्धूमं प्रति व्यभिचारित्वमित्यत आह—**धूमनिष्ठेति** । तथा च विजातीयधूमत्वावच्छिन्नं प्रत्येव वन्हितत्संयोगयोर्जनकतया न तयोस्तं प्रति व्यभिचारित्वमित्याशयः । उपसंहरति—**तथा चेति** । धूम एव=वन्हिजन्यतावच्छेदकानाक्रान्तधूम एव । समाधत्ते—**तादृशेति** । निरुक्तद्व्यणुकादिसंयोगजन्यधूमस्येत्यर्थः । **घटादीति** । वन्हिशून्यतादशायां वन्हिमद्देशोत्पन्नघटादितुल्यतयेत्यर्थः । तत्र=तादृशधूमे । **सत्यन्तेति** । स्वसमानाधिकरणवन्हिमदन्यस्वाव्यवहितप्राक्क्षणकान्यत्वरूपस्य सत्यन्तदलस्याऽभावेनेत्यर्थः । सत्यन्तदलस्थस्वपदेन निरुक्तधूमस्यापि धर्तुं शक्यत्वात्तदन्यत्वस्य तत्र विरहादिति भावः । **विशिष्टेति** । स्वसमानाधिकरणवन्हिमदन्यस्वाव्यवहितप्राक्क्षणकान्यत्वविशिष्टस्य स्वसमानाधिकरणवन्हिमदन्यवन्हितत्संयोगेतरयावत्कारणाधिकरणक्षणकत्वरूपस्योत्पन्नत्वस्य प्रसिद्ध्यसंभवादित्यर्थः ।

पुनः शङ्कते—**नचेति** । वाच्यमितिपरेणान्वयः । **यावत्कारणपदेनेति** । वन्हितत्संयोगेतरेत्यादिः । **संयोगसम्बन्धेति** । संयोगसंबन्धावच्छिन्ना या स्वनिष्ठ-

प्रतियोगिककारणताश्रयो यावान् विवक्षणीयः, भेदकूटं चापाद्यम्, तथा च धूमे एव प्रसिद्धिरिति वाच्यम् ; यस्य नान्तरीयकस्य घटविशेषादेः संयोगसम्बन्धावच्छिन्नजन्यताप्रतियोगिककारणताश्रयो दण्डादिर्यावान् वह्न्यनधिकरणकाले वर्तते केवलमवयवसंयोगमात्रं वह्न्यधिकरण एव काले जातं तादृशनान्तरीयके व्यभिचारापत्तिरिति ।

मैवं; यत्र धूमावयवद्वयोत्पत्तिर्वह्नेर्नाशश्चेत्येकः कालः, ततो धूमावयवद्वयसंयोगस्तदनन्तरं न वह्निजन्यतावच्छेदकाक्रान्तधूमोत्पत्तिस्तत्र वह्नितत्संयोगयोः साक्षाद्धेतुत्वेन तद्विरहात् ; अपि तु वह्न्यन्तरोत्पत्तिस्ततः संयोगोत्पत्तिस्ततः पूर्वोत्पन्नधूमावयवद्वयसंयोगाद् वह्निजन्यविलक्षणधूमोत्पत्तिस्तत्रैव धूमव्यक्तिविशेषे विशिष्टप्रसिद्धिसम्भवात्, धूमावयवद्वयसंयोगोत्पत्तिक्षणस्यैव तदीयतादृशयावत्कारणाधिकरणत्वेन तदानीं वह्न्यभावस्य सत्त्वात्, उत्पत्तिप्राक्क्षणे च वह्नेः सत्त्वात् ।

जन्यता तन्निरूपितकारणताश्रयो यावानित्यर्थः । **विवक्षणीय इत्यादि** । तथा च स्वसमानाधिकरणवन्हिमदन्यो यः स्वनिष्ठसंयोगसंबन्धावच्छिन्नजन्यतानिरूपितवन्हितत्संयोगेतरयावत्कारणाधिकरणक्षणः स एव यस्य स्वस्य एवम्भूतं यद्यत् स्वं, तत्तद्घटितत्वावच्छिन्नभेदकूटस्यापाद्यमित्यर्थः पर्यवसितः । उपसंहरति—**तथा चेति** । **प्रसिद्धिरितीति** । वन्ह्यसमवहितजन्यत्वविशिष्टस्य निरुक्तयावत्कारणाधिकरणक्षणकत्वरूपोत्पन्नत्वस्य प्रसिद्धिरित्यर्थः । तथा च संयोगेन धूमोत्पत्तिप्रयोजकवन्हितत्संयोगेतरपर्वतादिरूपतत्तत्कारणाधिकरणक्षणस्य धूमाधिकरणवृत्तिवह्निमदन्यत्वेन स्वपदेन धूमस्यैव धर्तुं शक्यतया यथोक्तोत्पन्नत्वस्य धूमे प्रसिद्धिरिति भावः । यस्य वन्हिनान्तरीयकघटविशेषस्य संयोगेनोत्पादकारणीभूतदण्डादिर्यावानेव तादृशघटाधिकरणवृत्तिवन्हिमदन्यक्षणे वर्तते केवलमवयवद्वयसंयोगमात्रं वह्न्यधिकरणकाल उत्पन्नं भवति, तादृशघटविशेषे व्यभिचारः स्याद् यदि यावत्कारणपदेन संयोगसंबन्धावच्छिन्नस्वनिष्ठकार्यतानिरूपितकारणताश्रययावतां विवक्षा स्यात् । निरुक्तघटे स्वसमानाधिकरणवन्हिमदन्यवन्हितत्संयोगेतरतादृशयावत्कारणाधिकरणक्षणकत्वरूपोत्पन्नत्वस्यैव सत्त्वेनापाद्यविरहादित्याशयेन समाधत्ते—**यस्येत्यादि** । वन्ह्यनधिकरणकाल इति तु तादृशदण्डादिकारणाधिकरणक्षणस्य स्वसमानाधिकरणवन्हिमदन्यत्वरक्षार्थं । तादृशघटस्य वन्हिनान्तरीयकत्वरक्षार्थमाह—**केवलमिति** ।

नन्वित्यादेः समाधानं—**मैवमिति** । तथा च यत्रैकस्मिन्काले धूमावयवद्वयोत्पत्तिर्वह्निनाशश्च भवति, ततो धूमावयवद्वयसंयोगो वन्ह्यन्तरोत्पत्तिश्च, ततस्तत्संयोगाद्धूमावयवद्वयसंयोगजन्यस्य वन्हिजन्यतावच्छेदकाक्रान्तधूमविशेषस्योत्पत्तिस्तादृशधूमविशेषे स्वसमानाधिकरणवन्हिमदन्यवन्हितत्संयोगेतरधूमावयवद्वयसंयोगाधिकरणक्षणकत्वरूपपारिभाषिकोत्पन्नत्वस्य प्रसिद्धिरतो नाऽऽपाद्यप्रतियोगिनो विशिष्टस्याऽप्रसिद्धिरिति भावः । निरुक्तधूमोत्पत्तेरव्यवहितप्राक्क्षणे वन्हेरसत्त्वे तस्य वन्हिजन्यत्वं न संभवतीत्याह—**उत्पत्तिप्राक्क्षणे चेति** । न च धूमावयवद्वयसंयोगानन्तरं धूमोत्पत्तिः स्यादिति वाच्यं, कस्यचित्प्रतिबन्धकस्य तदानीं सत्त्वेन धूमोत्पादाऽ-

इत्यत्र किं धूमोऽवह्नेरेव भविष्यति ? क्वचिद् वह्निं विनापि भविष्यति ? अहेतुक एव वोत्पत्स्यत इति शङ्का स्यात्,

न च तत्रैव विशिष्टप्रसिद्धौ धूममात्रस्य पक्षत्वाद् धूमान्तरेऽशत इष्टापत्तिरिति वाच्यम्, पक्षतावच्छेदकावच्छेदेनापत्तेरुद्देश्यत्वादिति प्राहुरिति संक्षेपः ।

अवह्नेरेवेति । न विद्यते वन्हिर्यत्रेतिव्युत्पत्त्या स्वसमानाधिकरणवह्निमद्भिन्नात् क्षणादेवेत्यर्थः । अव्यवहितोत्तरत्वं पञ्चम्यर्थः । *क्वचिद्वन्हि विनापीति* । किं धूमः क्वचिद्व्यवहितपूर्वं स्वसामाधिकरणवन्हि विनापि भविष्यतीत्यर्थः । *अहेतुक इति* । किं धूमो निर्हेतुक एवोत्पत्स्यत इत्यर्थः । *इतिशंका स्यादिति* । इति शंका विरोधिनी स्यादित्यर्थः । आद्यशङ्काद्वयस्य सम्प्रदायमते निरुक्तवन्ह्यसमवहिताजन्यत्वरूपपक्षविशेषणाभावविषयकतया तर्कजनकपरामर्शविघटकत्वेन तर्कविरोधित्वात्,

संभवात् । नन्वेवमप्येऽपि कथं धूमोत्पत्तिरिति वाच्यं तादृशप्रतिबन्धकस्य वन्ह्यन्तरोत्पत्तिक्षणादौ विनाशं कल्पयित्वा तादृशधूमोत्पादसंभवादिति वदन्तीत्यास्तां विस्तरः । निरुक्तधूमव्यक्तिविशेषे यथोक्तपारिभाषिकोत्पन्नत्वस्य प्रसिद्धत्वेऽपि धूमान्तरे तादृशोत्पन्नत्वाभावसत्त्वात्तत्रेष्टापत्तिः स्यादित्याशङ्कते—न चेति । तत्रैव=निरुक्तधूमव्यक्तिविशेष एव । विशिष्टप्रसिद्धौ = वन्ह्यसमवहिताजन्यत्वविशिष्टनिरुक्तोत्पन्नत्वस्य प्रसिद्धौ । धूमान्तरे = तादृशधूमव्यक्तिभिन्नधूमे । अंशतः=धूमत्वसामानाधिकरण्येन । इष्टापत्तिः = तादृशापाद्यस्योत्पन्नत्वाभावस्य सत्त्वम् । समाधत्ते—पक्षतेति । तथा च धूमत्वसामानाधिकरण्येन कुत्रचिद्धूमे आपाद्यसत्त्वं न क्षतिकरं पक्षतावच्छेदकीभूतधूमत्वावच्छेदेनैव निरुक्तोत्पन्नत्वाभावापत्तेरुद्देश्यतया धूमत्वावच्छेदेनेष्टापत्तेर्दोषत्वादिति भावः । एतन्मतस्य निर्दोषत्वात् प्रकर्षसूचनाय प्राहुरित्युक्तमिति ध्येयम् ।

अवह्नेरेवेत्यादिमूलं व्याकुरुते—न विद्यत इति । यत्र=क्षणे । पञ्चम्यर्थमन्तर्भाव्य समुदितार्थमाह—स्वसमानेति । तथा च धूमोऽवह्नेरेव भविष्यतीत्यादिप्रथमशङ्का तु 'धूमः स्वसमानाधिकरणवह्निमदन्यस्वाव्यवहितप्राक्क्षणको न वे'त्याकारिका पर्यवसिता । क्वचिदित्यस्यार्थमाह—क्वचिद्व्यवहितपूर्वमिति । तथा च द्वितीयापि शङ्का धूमः स्वसमानाधिकरणवह्निमदन्यस्वाव्यवहितप्राक्क्षणको न वे'त्याकारिका पर्यवसिता । प्रथमा धूमत्वावच्छेदेन, द्वितीया तु धूमत्वसामानाधिकरण्येनातो द्वयोर्नाभेद इत्यग्रे स्वयमेव वक्ष्यते । अहेतुक इतीति । तथा च 'धूमो निर्हेतुक न वे'त्याकारिका शङ्का तृतीया पर्यवसितेति भावः । विरोधिनीति । मूलोक्ततर्क इत्यादिः । मूलोक्ततर्कं प्रति शङ्कात्रयस्य विरोधित्वं व्यवस्थापयति—आद्यशङ्काद्वयस्येति । सम्प्रदायमते=उपाध्यायप्रभृतीनां मते । निरुक्तेति । स्वसमानाधिकरणवह्निमदन्यस्वाव्यवहितप्राक्क्षणकान्यत्वरूपधूमात्मकपक्षविशेषणाभावविषयकतयेत्यर्थः । तर्केति । तर्कजनको यः पक्षे आपाद्यव्याप्यापादकवत्तानिश्चयरूपः परामर्शस्तद्विघटकत्वेनेत्यर्थः । तर्कविरोधित्वात् = तर्कोत्पा-

पक्षतावच्छेदकांशेऽनाहार्यपरामर्शस्यैव तर्कजनकत्वात् । नव्यमते तु निरुक्तवन्ह्यसमवहिताजन्यत्वरूपापाद्यप्रतियोगिविशेषणाभावविषयकतया तर्कजनकापाद्यव्यतिरेकनिर्णयविघटकत्वेन तर्कविरोधित्वात् । तृतीयायास्तु संप्रदायमते व्याप्यसंशयविधया आपाद्याभाववत्तया निश्चिते

दप्रयोजकत्वात् । अयं भावः—आद्यशङ्काद्वयी च स्वसमानाधिकरणवह्निमदन्यत्वाभावविषयिणी, सा तु संशयसामग्रीसंपादकतया संप्रदायमते स्वसमानाधिकरणवह्निमदन्यस्वाव्यवहितप्राक्क्षणकान्यत्वरूपपक्षतावच्छेदकविशिष्टे धूमे आपाद्यव्याप्यापादकवत्तानिश्चयरूपपरामर्शप्रतिबन्धिका, तादृशपरामर्शस्य पक्षतावच्छेदकविशिष्टपक्षनिश्चयरूपत्वात्, सुतरां परामर्शानुत्पादेन तर्क एव कारणाभावान्नोत्पद्यत इति । ननु तादृशसंशययोः पक्षविशेषणाभावविषयकत्वेऽपि तादृशसंशयसत्त्वे आहार्यात्मकपरामर्शादेव तर्कः सम्भवतीत्यत आह—पक्षतेति । तथा च पक्षविशेषणाभावावगाहिज्ञानानुत्तरजायमानपरामर्शस्यैव तर्कजनकतया निरुक्तसंशयदशायां जायमानपक्षतावच्छेदकांशे आहार्यात्मकपरमर्शात् तर्को न भवत्येवेति हृदयम् ।

दीधितिकारमते तर्ककारणीभूतो निश्चयस्तु स्वसमानाधिकरणवह्निमदन्यस्वाव्यवहितप्राक्क्षणकान्यत्वरूपवह्न्यसमवहिताजन्यत्वविशिष्टतादृशपारिभाषिकोत्पन्नत्वनिश्चयः, तादृशनिश्चयं प्रति यथोक्तवह्न्यसमवहिताजन्यत्वाभावज्ञानं विशेषणाभावविषयकज्ञानविधया प्रतिबन्धकं, तादृशं च ज्ञानं 'धूमः स्वसमानाधिकरणवह्निमदन्यस्वाव्यवहितप्राक्क्षणकान्यो न वे'त्याकारकसंशयः । निरुक्तसंशयसत्त्वे तु यथोक्तापाद्यव्यतिरेकनिश्चय एव न भवति, तादृशनिश्चयाभावे च कारणाभावान्मूलोक्ततर्कोत्पादो न सम्भवतीति तर्कं प्रति परम्परया निरुक्तवह्न्यसमवहिताजन्यत्वसंशयः प्रतिबन्धक इत्याह—नव्यमते त्विति । दीधितिकृन्मते त्वित्यर्थः । निरुक्तेति । स्वसमानाधिकरणवह्निमदन्यस्वाव्यवहितप्राक्क्षणकान्यत्वरूपं यदापाद्यप्रतियोग्युत्पन्नत्वविशेषणं तदभावविषयकतयेत्यर्थः । तर्कजनकेति । न च धूमधर्मिकनिरुक्तवह्न्यसमवहिताजन्यत्वाभावज्ञानात्मकसंशयः कथमुत्पन्नत्वविशेष्यकवन्ह्यसमवहिताजन्यत्वविषयकनिश्चये प्रतिबन्धकः विभिन्नधर्मिकत्वादिति वाच्यं, सामानाधिकरण्यसंबन्धेनोत्पन्नत्वविशेष्यकवन्ह्यसमवहिताजन्यत्वबुद्धेस्तादृशाजन्यत्वाधिकरणत्वेन धूमावगाहितया तत्रापि धूमधर्मिकतादृशविशेषणसंशयस्य प्रतिबन्धकत्वसंभवादिति ध्येयम् । तर्कविरोधित्वादिति । मूलोक्तेत्यादिः । यत्राहेतुकत्वं तत्र वह्न्यसमवहिताजन्यत्वविशिष्टवह्निसमवहिताजन्यत्वमित्यहेतुकत्वं तादृशविशिष्टापादकव्याप्यम् । एवञ्चोत्पन्नत्वाभावाभावरूपापाद्यव्यतिरेकनिश्चयविषयीभूते धूमे अहेतुकत्वसंशयो व्याप्यसंशयविधया निरुक्तविशिष्टापादकसंशये हेतुः, तादृशापादकसंशयस्तु व्यभिचारसंशयः पर्यवसितः, तत्सत्त्वे चाऽपाद्यव्याप्तिज्ञानमेवापादके न संभवति अनाहार्यव्यभिचारसंशयस्य व्याप्तिग्रहविरोधित्वात्, तादृशव्याप्तिग्रहाभावे च तर्कोत्पाद एव न संभवति कारणाभावादिति परम्परया तृतीयाया धूमधर्मिकाहेतुकत्वशङ्कायाः संप्रदायमते तर्कविरोधित्वं निर्विवादमित्याह—तृतीयास्त्विति । शङ्काया इति शेषः । व्याप्येति । विशिष्टापादकस्येत्यादिः । आपाद्याभावेति । इदन्तु अनाहार्यनिश्चितापाद्याभाववति आपादकसंशयात्मकव्यभिचार-

सर्वत्र स्वक्रियाव्याघातः स्यात् ।

पक्षे आपादकसंशयात्मकानाहार्यव्यभिचारसंशयाधायकतया तर्कविरोधित्वात् । नव्यमते आश्रये च पक्षे आपाद्यप्रतियोगिकोटिविशेष्यविरोधित्वेन तर्कजनकापाद्यव्यतिरेकनिश्चयविघटकतया तर्कविरोधित्वादिति भावः । न चाद्ययोः शंकयोरभेद इति वाच्यम्; प्रथमा धूमत्वावच्छेदेन, द्वितीया धूमत्वसामानाधिकरण्येनेति भेदात् ।

नचैवं धूमत्वसामानाधिकरण्येन वन्ह्यसमवहिताजन्यत्वसत्त्वेऽपि धूमत्वसामानाधिकरण्येन वन्ह्यसमवहिताजन्यत्वनिश्चये बाधकाभावाद् द्वितीयसंशयस्य कुतः तर्कविरोधित्वमिति वाच्यम्; विशेष्यतावच्छेदकसामानाधिकरण्येन बाधनिश्चयस्य विशेष्यतावच्छेदकसामानाधिकरण्येन विशिष्टबुद्ध्यप्रतिबन्धकत्वेऽपि विशेष्यतावच्छेदकसामानाधिकरण्येन बाधसंशयस्य संशयसामग्रीसंपादकतया विशेष्यतावच्छेदकसामानाधिकरण्येन विशिष्टनिश्चयं प्रत्यपि प्रतिबन्धकत्वात् ।

सर्वत्रेति । षष्ठ्यर्थे सप्तमी, सर्वस्याः शङ्काया इत्यर्थः । *स्वक्रिया-

संशयप्रदर्शनार्थमभिहितम् । आपादकेति वन्ह्यसमवहिताजन्यत्वविशिष्टवह्निसमवहिताजन्यत्वरूपापादकार्थकम् । तर्कविरोधित्वादिति । मूलोक्तेत्यादिः ।

नव्यमते तु धूमः अहेतुको न वेत्याकारकसंशयो हेतुजन्यत्वसामान्याभावविषयकतया धूमधर्मिकविशिष्टोत्पन्नत्वरूपापाद्यव्यतिरेकनिश्चये प्रतिबन्धकः सामान्याभावज्ञानस्य विशेषवत्ताबुद्धौ प्रतिबन्धकत्वादिति तर्कजनकापाद्यव्यतिरेकनिश्चयविघटकतया मूलोक्तविरोधित्वं नव्यमते तृतीयाया अपि शङ्कायाः संभवत्येवेत्याह—नव्यमत इति । पक्षे= धूमे । प्रथमशङ्काया द्वितीयायाश्च भेदं प्रदर्शयितुं न चेत्याद्याशङ्क्य समाधत्ते-प्रथमेति । तथा च प्रथमा स्वसमानाधिकरणवह्निमदन्यत्वाव्यवहितपूर्वक्षणकान्यत्वशङ्का धूमत्वावच्छेदेन, द्वितीया तु तादृशी शङ्का धूमत्वसामानाधिकरण्येनेति तयोः शङ्कयोर्भेद इति भावः । यथा धर्मितावच्छेदकसामानाधिकरण्येन तदभावनिश्चयो धर्मितावच्छेदकसामानाधिकरण्येन तत्प्रकारकबुद्धिं न प्रतिबध्नाति, तथा द्वितीयाया अपि वन्ह्यसमवहिताजन्यत्वशङ्काया धूमत्वसामानाधिकरण्येन धूमधर्मिकतया धूमत्वसामानाधिकरण्येन धूमधर्मिकवन्ह्यसमवहिताजन्यत्वबुद्धिं मा प्रतिबध्नात्विति द्वितीयशङ्कायाः कथं तर्कविरोधित्वमिति शङ्कते—न चैवमिति । एवं=द्वितीयशङ्काया धूमत्वसामानाधिकरण्यावगाहित्वे । समाधत्ते—विशेष्यतेति । तथा च बाधनिश्चयस्य सामानाधिकरण्येन विशिष्टबुद्धिप्रतिबन्धकत्वाभाववत्त्वेऽपि धर्मितावच्छेदकीभूतधूमत्वादिसामानाधिकरण्येन तदभावसंशयस्तत्प्रकारकबुद्धिं प्रतिबध्नात्येव, सामानाधिकरण्येन तदभावसंशयस्य सामानाधिकरण्येन तादृशसंशयसामग्री'पादकत्वात्, सामानाधिकरण्येन तत्प्रकारकनिश्चयोत्पादासंभवाद्धूमत्वसामानाधिकरण्येन द्वितीयसंशयोऽपि धूमत्वसामानाधिकरण्येन वन्ह्यसमवहिताजन्यत्वनिश्चयं प्रति प्रतिबन्धक एवेति भावः ।

मूलस्थसर्वत्रेत्यत्र सप्तम्यर्थान्वयासंभवादाह—षष्ठ्यर्थे सप्तमीति ।

यदि हि गृहीतान्वयव्यतिरेकं हेतुं विना कार्योत्पत्तिं शङ्केत तदा स्वयमेव धूमार्थं वह्नेः, तृप्त्यर्थं भोजनस्य, परप्रतिपत्त्यर्थं शब्दस्य चोपादानं नियमतः कथं कुर्यात् ? तेन विनापि

व्याघात इति* । स्वं = तर्कप्रयोक्ता पुरुषः, तस्य या क्रिया=वन्ह्यन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वज्ञानं, क्रियते प्रवर्ततेऽनेनेतिव्युत्पत्तेः, तेन व्याघातः तत्प्रयुक्तोऽनुत्पाद इत्यर्थः । अन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रत्यक्षतो वन्हिजन्यत्वनिश्चये प्रवृत्तस्तर्कस्य सहकारितया वन्ह्यन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वज्ञानस्यावश्यं पूर्वं सत्त्वादिति भावः ।

अन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वज्ञानस्य तादृशशङ्कानुत्पादप्रयोजकत्वे मानमाह—*यदि हीति* । *गृहीतान्वयेति* । तदन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वज्ञानसत्त्वेऽपि तदसमवहिताजन्यत्वं सामान्यतोऽहेतुकत्वं वा शङ्केतेत्यर्थः । परप्रतिपत्त्यर्थं = परकीयशाब्दबोधार्थम् । उपादानं = प्रयत्नः । नियमतः = अन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रत्यक्षेण धूमादिरूपेष्टसाधनतानिश्चयतः । नहि धूमादौ वह्न्याद्यसमवहितोत्पत्तिकत्वस्याहेतुकत्वस्य वा ग्रहस्य सामग्र्यां सत्यां वन्ह्यादौ धूमादिरूपेष्टसाधनतानिश्चयः सम्भवतीत्याह—*तेनेति* । तादृशग्रहसामग्रीसमवधानेनेत्यर्थः । विनापि = विनैव । तत्स-

तर्कप्रयोक्ता=तर्कप्रयोगकर्ता । तस्य=तर्कप्रयोक्तुः पुरुषस्य । भावार्थकक्रियायाः शङ्काप्रतिबन्धकत्वे मानाभावादाह-क्रियत इति । तेन=वन्ह्यन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वज्ञानेन । इत्यर्थ इति । तथा च तर्कपूर्वकालीनं यद्वन्ह्यन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वज्ञानं तदेव प्रथमशङ्काया द्वितीयशङ्कायास्तृतीयशङ्कायाश्च प्रतिबन्धकमित्याशयः । ननु वन्ह्यन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वज्ञानस्य तर्कपूर्वकालीनत्वं कथं संभवतीत्यत आह—अन्वयेति । तथा च मूलोक्ततर्केण वह्निजन्यत्वनिश्चयो भवति, तादृशनिश्चये च वन्ह्यन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वज्ञानं कारणम्, अतस्तत्पूर्वं तादृशज्ञानस्य सत्त्वमावश्यकमिति भावः ।

अन्वयेति । वन्ह्यन्वयेत्यर्थकम् । तादृशेति । स्वसमानाधिकरणवह्निमदन्यत्वाव्यवहितप्राक्क्षणकान्यत्वशङ्काया अहेतुकत्वशङ्कायाश्चानुत्पादप्रयोजकत्व इत्यर्थः । तदन्वयेति वह्न्यन्वयेत्यर्थकम् । तदसमवहितेति । वन्ह्यसमवहिताजन्यत्वमित्यर्थः । सामान्यत इति । कार्यमहेतुकं नवेत्यर्थः । मूले स्वयमेवेति । शङ्कावान् पुरुष एवेत्यर्थः । तथा च कार्यमात्रे यदि अहेतुकत्वादिशङ्का स्यात्तदा वह्नौ धूमसाधनतानिश्चयासंभवात्, भोजने च तृप्तिसाधनतानिश्चयाऽसंभवात्, शब्देऽपि परप्रतिपत्तिसाधनतानिश्चयस्याऽसंभवात्, इष्टसाधनताज्ञानाभावेन वन्ह्यादौ प्रवृत्तिरेव न संभवतीत्याशयपरोऽयं मूलग्रन्थो बोध्यः । टीकायां नियमत इत्यस्य व्याख्यामाह—अन्वयेति । वन्ह्यन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वज्ञानाधीनधूमादिरूपेष्टसाधनतानिश्चयत इत्यर्थः । ग्रहस्य = शङ्कायाः । तादृशेति । वन्ह्यसमवहिताजन्यत्वाहेतुकत्वादिसंशयरूपतादृशसंशयसामग्रीसमवधानेनेत्यर्थः । निरुक्तसंशयसामग्र्या एव तादृशेष्टसाधनतानिश्चयविघटकतया विनापीत्यत्रापिकारस्यैवार्थकत्वमाह—विनैवेति ।

तत्सम्भवात् । तस्मात्तदुपादानमेव तादृशशङ्काप्रतिबन्धकम् ।

म्भवात् = वह्न्यादौ धूमादिरूपेष्टसाधनतानिर्णयसम्भवात् । ननु कार्यानुत्पादस्य कारणविरहमात्रप्रयुक्तत्वात् कथं तादृशानुत्पादस्य स्वक्रियाप्रयुक्तत्वमत आह-* तस्मादिति * । प्रयत्नान्यथानुपपत्त्येति शेषः । *तदुपादनमेवेति* । वह्न्युपादानमित्यर्थः । उपादानञ्चोपादत्ते प्रवर्ततेऽनेनेतिकरणव्युत्पत्त्या प्रवृत्तिप्रयोजकीभूतान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वज्ञानपरम् ।

यत्तु भावव्युत्पत्त्या उपादानं प्रवृत्तिः, पूर्वमपि स्वक्रियापदं तत्परमिति, तन्न, प्रवृत्तेः शङ्काप्रतिबन्धकत्वे मानाभावात्, प्रवृत्तेः कारणताग्रहोत्तरकालीनत्वेन तत्पूर्ववर्तिशङ्काप्रतिबन्धकत्वासम्भवाच्च ।

केचित्तु करणव्युत्पत्त्या उपादानपदं धूमादिसाधनतानिश्चयपरं, पूर्वमपि स्वक्रियापदं तत्परमित्याहुस्तदसत्; धूमादिसाधनतानिश्चयस्य तर्कोत्तरकालीनत्वेन तत्पूर्ववर्तिशङ्काप्रतिबन्धकत्वाभावात् ।

तस्य शङ्काप्रतिबन्धकतायामन्वयव्यतिरेकौ दर्शयति-*शङ्कायामिति* । यत इत्यादिः । यतः शङ्कायामुत्पद्यमानायां न नियतोपादानं = नान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वज्ञानं, नियतोपादाने च = अन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वज्ञाने च न शङ्केत्यर्थः । नियतमुपादानं यस्येतिव्युत्पत्त्या नियतोपादानपदस्यान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वज्ञानपरत्वात् । न च वह्न्यन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वस्य वह्निसत्त्वे उत्पद्यमानत्वे सति वह्निं विनानुत्पद्यमानत्व-

शङ्कायां न नियतोपादानं, नियतोपादाने च न शङ्का ।

तथा च तादृशसंशयसामग्र्यभावदशायामेवेत्यर्थः । वन्ह्यादाविति । तथा च वन्ह्यन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वज्ञानसत्त्वेऽपि यदि वन्ह्यसमवहिताजन्यत्वादिसंशयः स्यात्तदा तादृशसंशयस्यैव वन्ह्यादौ धूमसाधनतानिश्चयप्रतिबन्धकतया निरुक्तनिश्चयानुत्पत्तौ धूमार्थं वन्ह्यादौ प्रयत्न एव न संभवतीति हृदयम् ।

नन्विति । कार्यानुत्पादस्य तादृशसंशयादिरूपकार्यानुत्पादस्य । कारणेति । संशयादिकारणीभूतदोषाद्यभावप्रयुक्तत्वादित्यर्थः । स्वक्रियेति पूर्वोक्तार्थकम् । प्रयत्नेति । तथा च वन्ह्यादौ प्रयत्नानुत्पादार्थमेव वन्ह्याद्यन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वज्ञानस्य पूर्वोक्तशङ्काप्रतिबन्धकत्वमावश्यकमिति भावः । यथाश्रुतोपादानपदस्य प्रवृत्त्यर्थकत्वे प्रवृत्तेः शङ्काप्रतिबन्धकत्वं न संभवतीत्यत उपादानपदस्य प्रवृत्तिकरणार्थकत्वमाह-उपादत्त इत्यादि । प्रवृत्तिप्रयोजकीभूतेति । इष्टसाधनतानिश्चयं सम्पाद्य अन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वज्ञानं प्रवृत्तिप्रयोजकमित्यवधेयम् ।

पूर्वं स्वक्रियापदं तार्किकपुरुषप्रवृत्तिपरम्, अत्राप्युपादानपदं करणल्युटा प्रवृत्तिप्रयोजकीभूतान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वज्ञानपरं न वाच्यम्; अपि तु भावल्युटा प्रवृत्तिपरमेव । तथा च तार्किकपुरुषीयप्रवृत्तेरेव सर्वस्या एव पूर्वोक्तायाः शङ्कायाः प्रतिबन्धकत्वं संभवतीतिमतं दूषयितुमुपन्यस्यति—यत्त्विति । पूर्वमपि = पूर्वोक्तमपि । तत्परम् = प्रवृत्तिपरम् । प्रवृत्तेः शङ्काविषयीभूतकोटेरभावानवगाहितया तादृशशङ्काप्रतिबन्धकत्वमप्रामाणिकमित्याशयेन दूषयति—तन्नेति । मानाभावादिति । अभावानवगाहिज्ञानातिरिक्तस्य प्रतिबन्धकताया अदृष्टचरत्वादित्याशयः । न मणिमन्त्रादिन्यायेनैव प्रवृत्तेः शङ्काप्रतिबन्धकताया आवश्यकत्वे उपादानादिपदस्य करणव्युत्पत्तिप्रदर्शनमनर्थकमित्यत आह-प्रवृत्तेरित्यादि । तथा च मूलोक्ततर्केण वह्नौ धूमजनकत्वनिश्चयस्ततः प्रवृत्तिरिति प्रवृत्तेः कारणतानिश्चयोत्तरकालीनत्वात्तर्कपूर्ववर्तिवह्न्यसमवहिताजन्यत्वादिसंशयप्रतिबन्धकत्वं न संभवति प्रतिबन्धकस्य शङ्कापूर्वमवस्थितस्यैव शङ्कानुत्पादप्रयोजकतया कारणतानिश्चयोत्तरकालीनायाः प्रवृत्तेस्तादृशशङ्कानुत्पादप्रयोजकत्वाऽसंभवादिति भावः ।

उपादानपदं धूमादिरूपेष्टसाधनतानिश्चयपरम् । एवं पूर्वमपि स्वक्रियापदं तादृश-

निश्चयपरं करणव्युत्पत्त्यैव बोध्यमित्यपि केषाञ्चिन्मतं दूषयति—तदसदिति । अत्रापि वह्नौ धूमजनकत्वनिश्चयरूपधूमादिसाधनतानिश्चयस्य तर्कोत्तरकालीनत्वात्तर्कपूर्वकालीनायास्तादृशाहेतुकत्वादिशङ्कायाः पूर्वोक्तनिश्चयेन प्रतिबन्धाऽसंभवाद्धेतन्मतं युक्तमिति हृदयम् । तस्य = वह्न्यन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वज्ञानस्य । शङ्कासत्त्वे अन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वज्ञानरूपं शङ्काप्रतिबन्धकं नास्तीत्यवगम्यत इत्याह—शङ्कायामिति । अत्रापि नियतोपादानपदं पूर्वोक्तार्थकमेवेत्याह-नियतोपादानमिति । इष्टसाधनतानिश्चयजन्या प्रवृत्तिरित्यर्थः । अन्वयेति । तथा चेष्टसाधनतानिश्चयं सम्पाद्य वह्न्यन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वज्ञानमेव प्रवृत्तिप्रयोजकतया नियतोपादानपदेनाभिहितमित्याशयः ।

ननु वह्न्यन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वस्य स्वसमानाधिकरणवह्निमत्त्वाव्यवहितप्राक्क्षणकत्वे सति स्वसमानाधिकरणवह्निमदन्यत्वाव्यवहितप्राक्क्षणकान्यत्वस्वरूपतया तन्निश्चयस्य धूमः स्वसमानाधिकरणवह्निमदन्यत्वाव्यवहितप्राक्क्षणकान्यो न वेत्याकारकवन्ह्यसमवहिताजन्यत्वसंशयात्मकस्वसमानाधिकरणवह्निमदन्यत्वाव्यवहितप्राक्क्षणकान्यत्वाभावबुद्धौ तदभावप्रकारकनिश्चयविधया प्रतिबन्धकत्वं तु निर्विवादमेव । धूमत्वावच्छेदेन तादृशप्राक्क्षणकान्यत्वाभावबुद्धौ धूमत्वसामानाधिकरण्येन यथोक्तवह्न्यन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वनिश्चयस्य प्रतिबन्धकतायाः सर्वानुभवसिद्धत्वात् । एवमपि धूमोऽहेतुको नवेत्याकारकतृतीयशङ्कां प्रति कथमुक्तवह्न्यन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वनिश्चयस्य प्रतिबन्धकत्वं निरुक्तसंशयात्मकाहेतुकत्वबुद्धौ तादृशाहेतुकत्वाद्यभावनिश्चयस्यैव तदभावप्रकारकनिश्चयविधया प्रतिबन्धकतया निरुक्तवह्न्यन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वनिश्चयस्य निरुक्ताहेतुकत्वसंशयीयकोट्यभावानवगाहित्वात् । एवं धूमत्वसामानाधिकरण्येन प्रागुक्तवह्न्यसमवहिताजन्यत्वसंशयात्मकद्वितीयशङ्कां प्रत्यपि कथं वोक्तवह्न्यन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वनिश्चयस्य प्रतिबन्धकत्वं संभवति निरुक्तनिश्चयस्य तादृशसंशयीयकोट्यभावावगाहित्वेऽपि सामानाधिकरण्यावगाहिवह्न्यन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वनिश्चयस्य सामानाधिकरण्यावगाहिवह्न्यसमवहिताजन्यत्वाभावाभावावगाहिसंशयाऽप्रतिबन्धकत्वादित्याशङ्कते-नच्चेति । वह्नीति । स्वसमानाधिकरणवह्निमत्त्वाव्यवहितप्राक्क्षणकत्वे सतीत्यर्थः । वह्निं विनेति ।

रूपतया निरुक्तवह्न्यसमवहितजन्यत्वाभावघटितत्वेन तन्निश्चयस्य बाधनिश्चयतया प्रथमसंशयप्रतिबन्धकत्वसम्भवेऽपि विरोध्यविषयकतया कथं तृतीयशङ्काप्रतिबन्धकत्वं ? कथं वा द्वितीयशङ्काप्रतिबन्धकत्वमपि ? अंशतो बाधनिश्चयस्य विशेष्यतावच्छेदकसामानाधिकरण्येन संशयप्रतिबन्धकतया बाधनिश्चयविधया द्वितीयशङ्काप्रतिबन्धकत्वासंभवादिति वाच्यम्; वह्न्यन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वावच्छेदेन वह्निजन्यालोकादौ नान्तरीयकवह्निके घटादौ च वह्न्यसमवहिताजन्यत्वसहेतुकत्वनिश्चयात् व्यावर्तकधर्मदर्शनविधयैव तस्य तादृशशङ्कायामपि प्रतिबन्धकत्वात्। न चांशतो

स्वसमानाधिकरणवह्निमदन्यस्याव्यवहितप्राक्क्षणकान्यत्वरूपतयेत्यर्थः । **निरुक्तेति** । स्वसमानाधिकरणवह्निमदन्यस्याव्यवहितप्राक्क्षणकान्यत्वाभावघटितत्वेत्यर्थः । तन्निश्चयस्य = निरुक्तप्राक्क्षणकत्वाभावघटितवह्न्यन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वनिश्चयस्य । बाधनिश्चयतया = धूमधर्मिकवह्न्यसमवहिताजन्यत्वसंशयविषयीभूतवह्न्यसमवहिताजन्यत्वाभावाभावनिश्चयरूपतया वह्न्यसमवहिताजन्यत्वनिश्चयरूपतयेति यावत्। विरुद्धविषयकतया=धूमधर्मिकाहेतुकत्वसंशयीयाहेतुकत्वाभावाविषयकतया । **द्वितीयशङ्केति** । न च वह्न्यन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वनिश्चयस्य धूमत्वावच्छेदेन स्वीकारादेव प्रथमशङ्कां प्रति, सामानाधिकरण्येन द्वितीयशङ्कां प्रत्यपि प्रतिबन्धकत्वसंभवे कथं वा द्वितीयशङ्केत्याद्यभिधानमसङ्गतमिति वाच्यं, वह्न्यन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वनिश्चयस्य प्रत्यक्षनिश्चयात्मकतया धूमत्वावच्छेदेन तन्निश्चयोत्पादासंभवादिति भावः । अंशतः=सामानाधिकरण्येन । बाधनिश्चयविधया=द्वितीयशङ्काविषयकोट्यभावावगाहिनिश्चयत्वेन वह्न्यन्वयव्यतिरेकानुविधायित्ववान् वह्न्यसमवहिताजन्यत्ववान् वह्न्यन्वयव्यतिरेकानुविधायित्ववांश्च धूम इत्याकारकनिश्चयविशिष्टनिश्चयस्य धूमधर्मिकवह्न्यसमवहिताजन्यत्वाभावबुद्धौ प्रतिबन्धकताया वह्न्यन्वयव्यतिरेकानुविधायित्ववान् सहेतुकत्ववान् वह्न्यन्वयव्यतिरेकानुविधायित्ववांश्च धूमइत्याकारकनिश्चयविशिष्टनिश्चयस्य धूमधर्मिकसहेतुकत्वाभावबुद्धावपि प्रतिबन्धकतायाश्च सर्वानुभवसिद्धतया तादृशनिश्चयविशिष्टनिश्चयमादायैव धूमो वन्ह्यसमवहिताजन्यो न वेत्याकारकद्वितीयशङ्काया धूमो सहेतुको न वेत्यकारकतृतीयशङ्कायाश्चानुत्पादस्यैव मूलाभिप्रेतत्वमित्याशयेन समाधत्ते—**वह्न्यन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वावच्छेदेनेति** । यत्र वह्न्यन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वं तत्रैव वह्न्यसमवहिताजन्यत्वं सहेतुकत्वञ्चेति प्रदर्शयितुमाह—**वह्निजन्येति** । न केवलं वह्निजन्यालोकादौ तादृशावच्छेदकधर्मदर्शनमपि तु अन्यत्रापीत्याह—**नान्तरीयकेति** । वह्न्येति = प्रत्यक्षत इत्यादिः । **व्यावर्तकेति** । सहेतुकत्वाभावादिव्याप्तिप्रयोजकीभूतावच्छेदकधर्मदर्शनतयैवेत्यर्थः । एवकारादवच्छेदकधर्मदर्शनात्मकवह्न्यन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वनिश्चयस्य सहेतुकत्वादिसंशयप्रतिबन्धकत्वव्यवच्छेदः । तस्य = तादृशान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वनिश्चयस्य ।

नतु यथा सामानाधिकरण्येन बाधनिश्चयः सामानाधिकरण्येन तत्प्रकारकबुद्धौ न प्रतिबन्धकस्तथा धूमत्वसामानाधिकरण्येन निरुक्तव्यावर्तकधर्मदर्शनमपि धूमत्वसामाना-

बाधनिश्चयवत् अंशतो व्यावर्तकधर्मदर्शनमपि न विशेष्यतावच्छेदकसामानाधिकरण्येन संशयनिवर्तकमिति वाच्यम्; बाधनिश्चयस्थले तथा नियमेऽपि व्यावर्तकधर्मदर्शनादिस्थले तथानियमविरहात्। न चैवं वह्न्यन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वज्ञानं व्यावर्तकधर्मदर्शनविधया वह्निजन्यत्वसंशयं प्रत्येव प्रतिबन्धकमस्तु किमुक्ततर्केणेति वाच्यम्; अनन्यथासिद्धत्वाविशेषितस्य वह्न्यन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वस्य नान्तरीयकवह्निके घटादौ वह्निजन्यत्वव्यभिचारितया वह्निजन्यत्वाभावव्यावर्तकत्वाभावात् तद्विशेषितस्य वह्न्यन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वस्य च वह्निजन्यत्वानतिरिक्तत्वात्,

---

धिकरण्येन वन्ह्यसमवहिताजन्यत्वाभावबुद्ध्यात्मकद्वितीयशङ्कां मा प्रतिबध्नात्वित्येवं पुनरप्याशङ्क्य समाधत्ते-**बाधेति** । तथा च सामानाधिकरण्येन बाधनिश्चयस्य सामानाधिकरण्येन तत्प्रकारकबुद्धावप्रतिबन्धकत्वेऽपि सामानाधिकरण्येनावच्छेदकधर्मदर्शनस्य सामानाधिकरण्येनापि तत्प्रकारकबुद्धिप्रतिबन्धकत्वं प्राचीनमतसिद्धमेवेति भावः । **नचैवमिति** । एवं=वन्ह्यन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वज्ञानस्यावच्छेदकधर्मदर्शनविधया द्वितीयशङ्कां प्रति तृतीयशङ्कां प्रत्यपि प्रतिबन्धकत्वाभ्युपगमे ।

व्यावर्तकेति । तथा च वन्ह्यन्वयव्यतिरेकानुविधायित्ववान् वह्निजन्यत्ववान्, वन्ह्यन्वयव्यतिरेकानुविधायित्ववांश्च धूम इत्याकारकनिश्चयविशिष्टनिश्चयस्य धूमधर्मिकवह्निजन्यत्वाभावबुद्धौ प्रतिबन्धकतया धूमो वह्निजन्यो न वेत्याकारकसंशयं प्रत्यपि निरुक्तरीत्या वन्ह्यन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वज्ञानस्यैव प्रतिबन्धकत्वसंभवे मूलोक्ततर्कानुसरणं विफलं स्यात्, वह्निजन्यत्वसंशयनिवृत्त्यर्थमेव निरुक्ततर्कानुसरणस्याऽऽवश्यकतायाः पूर्वमभिहितत्वादित्येवं शङ्काग्रन्थस्य तात्पर्यमवसेयम् ।

वन्ह्यन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वमात्रस्य तु नान्तरीयकवह्निके घटादौ वर्तमानतया तत्र वह्निजन्यत्वाऽसत्त्वेन वन्ह्यन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वस्य वह्निजन्यत्वव्यभिचारित्वाद्वह्निजन्यत्वाभावव्यावृत्तिप्रयोजकतायास्तत्र वक्तुमशक्यत्वात् । अन्यथासिद्धत्वानिरूपकत्वविशिष्टस्य वन्ह्यन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वस्य तादृशघटादाववर्तमानस्याऽऽलोकादिनिष्ठस्य वह्निजन्यतावच्छेदकतया वह्निजन्यत्वाभावव्यावर्तकत्वसंभवेऽपि अनन्यथासिद्धत्वविशिष्टस्य वह्न्यन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वस्य वह्निजन्यत्वस्वरूपतया तन्निश्चयस्य तर्कोत्तरकालीनत्वेन तस्य तर्कपूर्वकालीनशङ्काप्रतिबन्धकत्वाऽसंभवात्, स्वस्य स्वावच्छेदकत्वाऽसंभवाच्च न तर्कवैफल्यमित्याह—**अनन्यथेति** । अन्यथासिद्धत्वाऽनिरूपकत्वाविशेषितस्येत्यर्थः । **नान्तरीयकेति** । तादृशघटे केवलस्य वन्ह्यन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वस्य सत्त्वेऽपि वह्निजन्यत्वस्य तत्र विरहादिति भावः । तद्विशेषितस्य=अनन्यथासिद्धत्वविशिष्टस्य । **वह्निजन्यत्वेति** । वह्निजन्यत्वस्य वह्निजन्यतावच्छेदकधर्मत्वं न संभवति, न वा तादृशवह्निजन्यत्वनिश्चयस्तर्कपूर्वकालीन इति हृदयम् ।

ननु अनन्यथासिद्धत्वाविशेषितवन्ह्यन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वनिश्चयस्य वह्निनान्तरीयकघटादौ सत्त्वेऽपि तत्र वह्निजन्यत्वव्यभिचाराऽग्रहकाले भ्रमात्मकवह्निजन्यत्वनिश्चयसंभवाद् वन्ह्यन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वज्ञानमेवावच्छेदकधर्मदर्शनविधया वह्निजन्यत्वशङ्काप्र-

उपायान्तरस्य उपायान्तरादुपकत्वाच्च ।

न च सर्वत्र धूमे वह्न्यन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वज्ञानविरहाद् यत्र तादृशज्ञानं तत्र वह्न्यसमवहितजन्यत्वादिसंशयासम्भवेऽपि धूमान्तरे तत्संशये किं बाधकमिति वाच्यम्; समानधर्मितावच्छेदककव्यावर्तकधर्मदर्शनस्यैव प्रतिबन्धकतया धूमत्वरूपेण यत्किञ्चिद्धूमे वह्न्यन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वज्ञानसत्त्वे धूमान्तरेऽपि तेन रूपेण वह्न्यसमवहितजन्यत्वसंशयायोगात्, गृहीतान्वयव्यतिरेकधूमव्यक्तिविशेषस्यैव वा धूमत्वरूपेण तर्के पक्षतया धूमान्तरे तत्संशयेऽपि क्षतिविरहात् ।

तिबन्धकत्वं संभवतीति तर्कवैफल्यं दुर्वारमेवेत्यत आह—**उपायेति** । निरुक्तावच्छेदकधर्मदर्शनात्मकतर्कातिरिक्तवह्निजन्यत्वशङ्काप्रतिबन्धकस्येत्यर्थः । **उपायान्तरेति** । तर्करूपोपायान्तरस्याऽऽपकत्वादित्यर्थः । तथा चैकेन वन्ह्यन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वज्ञानेन वह्निजन्यत्वशङ्कानिवृत्तिसंभवेऽपि तन्निवृत्त्यर्थं तर्कानुसरणस्य न वैफल्यम्, एकस्मिन् कार्ये नानाप्रतिबन्धकसद्भावे क्षतिविरहादिति भावः ।

अथ प्रत्यक्षतः कुत्रचिद्धूमे वन्ह्यन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वनिश्चयसंभवेऽपि यस्मिन् धूमे तादृशनिश्चयो नोत्पन्नस्तत्र वन्ह्यसमवहिताजन्यत्वसंशयः स्यात् प्रत्यक्षतस्तादृशान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वनिश्चयस्य सर्वत्र धूमेऽसंभवात् । न चेष्टापत्तिः अवच्छेदावच्छेदेनैवापत्तेरुद्देश्यत्वादिति न चेत्यादिनाऽऽशङ्क्य समाधत्ते—**समानेति** । धूमत्वादिसमानधर्मितावच्छेदककवह्न्यन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वरूपव्यावर्तकधर्मदर्शनस्यैवेत्यर्थः । **प्रतिबन्धकेति** । तथा च यद्रूपावच्छिन्नविशेष्यकयद्व्यावर्तकधर्मज्ञानं भवति तद्रूपावच्छिन्नविशेष्यकतत्प्रकारकज्ञानं प्रत्येव व्यावर्तकधर्मदर्शनं प्रतिबन्धकमिति धूमत्वेन रूपेण वह्न्यसमवहिताजन्यत्वाभावव्यावर्तकवह्न्यन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वनिश्चयस्य यत्किञ्चिद्धूमधर्मिकत्वेऽपि धूमत्वेन रूपेण धूमान्तरे वह्न्यसमवहिताजन्यत्वाभावकोटिकसंशयप्रतिबन्धकत्वं निराबाधमेवेत्याशयः । यदि च धूमत्वेन रूपेण यत्किञ्चिद्धूमे वह्न्यन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वरूपव्यावर्तकधर्मज्ञानसत्त्वे धूमान्तरे तादृशज्ञानं न वह्न्यसमवहिताजन्यत्वज्ञानं प्रति प्रतिबन्धकं समानविशेष्यकत्वस्यैव प्रतिबन्धकतायां तन्त्रत्वादित्युच्यते तदाप्याह—**गृहीतेति** । वह्न्यन्वयव्यतिरेकानुविधायिधूमव्यक्तिविशेषस्यैवेत्यर्थः । तर्के=मूलोक्ततर्के । धूमान्तरे=गृहीतान्वयव्यतिरेकधूमभिन्ने धूमे । तत्संशयेऽपि=वह्न्यसमवहिताजन्यत्वसंशयेऽपि । **क्षतिविरहादिति** । तथा च वह्निजन्यव्यतिरेकानुविधायी धूमो यदि वह्निजन्यत्वाभाववान् स्यात्तदा वह्न्यसमवहिताजन्यत्वविशिष्टोत्पन्नत्वाभाववान् स्यादित्यस्यैव नव्यमतसिद्धतर्कतया धूमान्तरस्य पक्षत्वाभावेन तत्र वह्न्यसमवहिताजन्यत्वस्य सन्देहेऽपि निरुक्ततर्के तादृशसन्देहस्याऽप्रतिबन्धकतया निरुक्तगृहीतान्वयव्यतिरेकधूमपक्षकतर्कोत्पत्तौ बाधकाभावादित्याशयः ।

नन्वेवमपि मूलोक्ततर्कप्रतिबन्धकस्य वह्न्यसमवहिताजन्यत्वादिसंशयस्य निरुक्ततर्कभिन्नतर्केतरवह्न्यन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वज्ञानान्निवृत्तावपि यथोक्ततर्कमूलीभूतव्याप्तिग्रहप्रतिबन्धकव्यभिचारसंशयप्रतिबन्धार्थं तर्कान्तरानुसरणावश्यकत्वेऽनवस्था स्यात् । य-

न चैतावता वह्न्यसमवहितजन्यत्वादिसंशयस्य तर्केतरप्रतिबन्धकवशान्निवृत्तावपि व्यभिचारसंशयनिवृत्त्यर्थमवश्यं तर्कान्तरापेक्षा, पक्षभिन्ने आपाद्याभावविरहेऽपि आपाद्याभावांशे भ्रमात्मकस्य पक्षभिन्ने व्यभिचारसंशयस्य सम्भवादिति वाच्यम्; अनायत्या व्यभिचारसंशयं प्रत्यपि तत्तदन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वज्ञानव्यक्तेर्विरोध्यविषयकत्वेऽपि प्रतिबन्धक-

यपि नव्यमते वह्न्यसमवहिताजन्यत्वविशिष्टोत्पन्नत्वस्यापाद्याभावस्य धूम एव प्रसिद्धतया तत्र चापादकाभावस्य वह्निजन्यत्वस्य निश्चितत्वेनापादके आपाद्याभाववद्वृत्तित्वरूपव्यभिचारसंशय एव न संभवति, तथापि पक्षीभूतधूमातिरिक्तरासभादौ तादृशोत्पन्नत्वरूपापाद्याभावभ्रमसंशयदशायां तत्रापादकस्यापि संशयान्निरुक्तोत्पन्नत्वरूपविशेषणसंशयाधीनस्य विशिष्टोत्पन्नत्ववद्वृत्तित्वरूपव्यभिचारसंशयस्यौचित्यावर्जितस्यापादके सत्त्वं नासंभवीति तादृशव्यभिचारशङ्कानिवृत्त्यर्थं तर्कान्तरानुसरणेऽनवस्था स्यादित्याशङ्कते—**नचेति** । वाच्यमित्यन्वयि । **तर्केतरेति** । वन्ह्यन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वज्ञानरूपप्रतिबन्धकवशादित्यर्थः । निवृत्तावपि = अनुत्पादेऽपि । **तर्कान्तरापेक्षेति** । तथा चानवस्था तदवस्थेति भावः । **आपाद्याभावविरहेऽपीति** । इदन्तु नव्यमतानुसारेण बोध्यम् । संप्रदायमते तु उत्पन्नत्वमात्रस्यैवाऽपाद्याभावतया तस्य पक्षीभूतधूमातिरिक्तेऽपि प्रसिद्धिसंभवादिति ध्येयम् । पक्षभिन्ने = धूमभिन्नरासभादौ । व्यभिचारसंशयस्य=आपाद्याभावभ्रमविषयीभूते रासभादौ आपादकवृत्तित्वसंशयस्य ।

समाधत्ते—**अनायत्येति** । उपायान्तराभावादित्यादिः । **तत्तदिति** । तद्व्यक्तित्वेन प्रतिबन्धकत्वकल्पनार्थकम्, तेन न विनिगमनाविरह इति भावः । विरुद्धविषयकत्वेऽपि= आपाद्याभावानवगाहित्वेऽपि, तादृशव्यभिचाराद्यभावानवगाहित्वेऽपीति यावत् । **प्रतिबन्धकत्वोपगमादिति** । मणिमन्त्रादिन्यायेनेत्यादिः । तथा च निरुक्ततर्कमूलीभूतव्याप्तिग्रहप्रतिबन्धकव्यभिचारसंशयस्याऽपि तर्कान्तरं विनैव निरुक्तवह्न्यन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वज्ञानादेवानुत्पादसंभवे नानवस्थेत्याशयः ।

केचित्तु निरुक्ततर्कमूलीभूतव्याप्तिग्रहप्रतिबन्धकव्यभिचारसंशयं प्रत्यपि यद्यन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वज्ञानं प्रतिबन्धकं तदा संप्रदायविदामुपाध्यायप्रभृतीनां मते धूमेऽहेतुकत्वसंशयस्य व्याप्यसंशयविधया व्यभिचारसंशयप्रयोजकत्वेन तर्कविरोधित्वाभिधानमसंगतं स्यात् । अन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वज्ञानेनैव तादृशव्यभिचारसंशयानुत्पादसंभवे अहेतुकत्वसंशयस्याऽकिञ्चित्करत्वादित्याक्षिप्य वन्ह्यन्वयव्यतिरेणानुविधायित्वाभावव्याप्यस्याऽहेतुकत्वस्य वह्न्यन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वज्ञानोत्तरसंशये तादृशज्ञाने अप्रामाण्यसंशयस्तावदुत्पद्यते । तद्वत्ताज्ञानोत्तरं तदभावव्याप्यसंशयस्य तत्प्रकारकनिश्चयविशेष्यकाप्रमाण्यसंशयप्रयोजकत्वादिति अहेतुकत्वसंशयनिवृत्तिं विना व्यभिचारशङ्काऽनुत्पाद एव न संभवत्यतोऽन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वज्ञानस्य तर्कविरोध्यहेतुकत्वसंशयप्रतिबन्धकत्वं व्यवस्थापितमिति त एव समाहितवन्तस्तदसत्, पक्षभिन्ने आपाद्याभावविरहेणेत्यादिना नव्यमत एव व्यभिचारसंशयं प्रति वन्ह्यन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वज्ञानस्य प्रतिबन्धकताया व्यवस्थापिततया संप्रदायविदां मतेऽहेतुकत्वसंशयं विना तादृशव्यभिचारसंशयस्याऽनभ्युपगमात् ।

तदिदमुक्तं "तदेव ह्याशङ्क्यते यस्मिन्नाशङ्क्यमाने स्वक्रियाव्याघातो न भवतीति; न हि सम्भवति स्वयं वह्न्यादिकं धूमादिकार्यार्थं नियमत उपादत्ते, तत्कारणं तन्नेत्याशङ्क्यते चे"ति ।

एतेन व्याघातो विरोधः स च सहानवस्थाननियम इति

स्वोपगमात् । एवं क्रमेण वह्निजन्यत्वादिसंशयं प्रत्येव तस्य प्रतिबन्धकत्वसंभवेऽपि उपायान्तरस्योपायान्तराऽदूषकत्वान्न तर्कवैयर्थ्यमिति भावः ।

स्वोक्ते प्राचां संवादमाह-*तदिदमुक्तमिति*। तदेवेत्याद्याशङ्क्यते चेत्यन्तं प्राचीनग्रन्थः । आशङ्क्यते = प्रवृत्तिपूर्वं शङ्काविषयो भवति । आशङ्क्यमाने = प्रवृत्तिपूर्वं सन्देहविषये सति । *स्वक्रियेति* । स्वक्रियायाः स्वप्रवृत्तेर्व्याघातो न भवतीत्यर्थः ।

ननु धूमोऽवह्नेरेव भविष्यतीत्यादिसंशयेऽपि प्रवृत्तिर्नानुपयुक्तेत्यत आह—*न हीति* । नियमतः = धूमादिरूपेष्टसाधनतः निर्णयतः, उपादत्ते= प्रयत्नविषयं कुरुते । *तत्कारणमिति* । तदव्यवहितपूर्ववर्त्ति तन्नेत्यर्थः, धूमोऽवह्नेरेव भविष्यतीत्यादिसंशयस्यैव प्रतिबन्धकत्वात् ।

एतेनेति । निरस्तमित्यनेनान्वयः । तथापि=तज्ज्ञानेऽपि स्वक्रियाया व्याघातज्ञानं प्रतिबन्धकमुक्तं; व्याघातश्च विरोधः, विरोधश्च स्वक्रियायास्तादृशसंशयेन सहानवस्थाननियमः, नियमश्च व्याप्तिरेवेति तज्ज्ञानेऽपि व्यभिचारशङ्का विरोधिनी, तन्निवृत्तिश्च तर्कान्तरादित्यनवस्थेत्यर्थः ।

अहेतुकत्वशङ्कानिवृत्त्यर्थं तन्मतेऽन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वज्ञानस्य प्रतिबन्धकतया एवाऽऽवश्यकत्वादिति ध्येयम् । नन्वेवं वह्न्यन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वज्ञानं वह्निजन्यत्वसंशयप्रतिबन्धकमपि स्यादित्याशङ्क्ते-एवं क्रमेणेति । तस्य=तादृशान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वज्ञानस्य । उपायान्तरस्येति । पूर्वोक्तार्थकम् । न तर्कवैयर्थ्यमिति । तथा च तादृशान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वज्ञानस्य वह्निजन्यत्वशङ्काप्रतिबन्धकत्वेऽपि न क्षतिः, तर्केणापि तादृशशङ्कानुत्पादसंभवादिति हृदयम् ।

स्वोक्त इति। मूलकारोक्त इत्यर्थः । प्रवृत्तिपूर्वमिति । तार्किकपुरुषस्येत्यादिः । स्वक्रियेतीति स्वक्रियापदं प्रवृत्तिपरमेवेत्याह—स्वप्रवृत्तेरिति । धूमो वह्न्यसमवहिताजन्यो न वेत्यादिसंशयेऽपि प्रवृत्तिः स्याद् , न स्यादित्यर्थपरं मूलमवतारयति—नहीतीति । निर्णयत इति । तथा च वह्नौ धूमादिसाधनतानिश्चयप्रयोजकीभूतवन्ह्यन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वज्ञानस्य पूर्वं सत्त्वेन तत एव तादृशसंशयनिवृत्तौ न प्रवृत्तिव्याघात इत्याशयः । यद्यपि शङ्कासत्त्वमावश्यकं स्यात्तदा तादृशशङ्काया एव प्रतिबन्धकतया इष्टसाधनतानिश्चयानुत्पादात्प्रवृत्तिरेव न भवतीत्याशयेनाह-धूमोऽवह्नेरेवेति । तज्ज्ञानेऽपि=सहानवस्थाननियमज्ञानेऽपि । सहानवस्थानेति । तादृशसंशयाधिकरणावृत्तित्वनियम इत्यर्थः । तज्ज्ञानेऽपि=नियमात्मकव्याप्तिज्ञानेऽपि । तन्निवृत्तिश्च=व्यभिचारशङ्कानिवृत्तिश्च । तर्का-

तत्राप्यनवस्थेति निरस्तम् , स्वक्रियाया एव शङ्काप्रतिबन्धकत्वात् ।

अतएव "व्याघातो यदि शङ्कास्ति न चेच्छङ्का ततस्तराम् । व्याघा-

स्वक्रियाया इति । स्वस्य क्रिया प्रवृत्तिर्यस्येति व्युत्पत्त्या स्वक्रियाप्रयोजकीभूतनियतान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वबुद्धेरित्यर्थः । *व्याघातो यदीति* । व्याघातो यद्यस्ति तदा शङ्काप्यवश्यमस्तीत्यर्थः। स्वक्रियावृत्तिशङ्काप्रतियोगिकविरोधरूपस्य व्याघातस्य प्रतियोगिनीं शङ्कां विना स्थातुमशक्यत्वादित्यभिमानः । *न चेदिति* । न चेद्व्याघातस्तदा, ततः=प्रतिबन्धकाभावतः, तरां=सुतरां शङ्केत्यर्थः । *व्याघातावधिरिति* । तथा चेत्यादिः । व्याघातावधिः=व्याघातनिवर्त्या व्याघातप्रतिबध्याऽऽशङ्का, तर्कश्च शङ्कावधिः= शङ्कानिवर्तकः कुत इत्यर्थः । व्याघातसत्त्वे शङ्काया आवश्यकत्वे,

---

न्तरादिति । प्रकृततर्कभिन्नात्तर्कादित्यर्थः । स्वस्य=तार्किकपुरुषस्य । स्वक्रियेति । तथा च प्रवृत्तिप्रयोजकीभूतनियतान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वज्ञानस्य तर्कपूर्वं सत्त्वात्तत एव शङ्कानुत्पादसम्भवे तादृशशङ्कया सहानवस्थाननियमस्यानभ्युपगमेन निरुक्तनियमप्रतिबन्धकव्यभिचारशङ्कानिवृत्त्यर्थं तर्कान्तरस्यावश्यकतैव नास्तीति कुतोऽनवस्थेति भावः ।

'शङ्का चेदनुमास्त्येवे'त्यादिकुसुमाञ्जलिकारिकया उदयनाचार्येण कुत्रचित्तर्कप्रतिबन्धकीभूतां शङ्कां प्रति व्याघातस्य प्रतिबन्धकत्वमुक्त्वा अनवस्थापरिहारः कृतः । तदुपरि खण्डनकारेण तावदेवमाशङ्कितं यदि प्रवृत्तिप्रयोजकीभूतान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वज्ञानं कुत्रचिच्छङ्काप्रतिबन्धकं स्यात्तदा प्रतिबन्धकस्य शङ्काधिकरणावर्त्तमानरूपस्य शङ्कानुत्पादेऽवस्थितिरेव न स्यात् प्रतिबन्धकस्य प्रतिबध्यप्रतियोगिकतया प्रतिबन्धकसत्त्वे प्रतिबध्यीभूतायास्तत्प्रतियोगिन्याः शङ्काया आवश्यकत्वादिति । शङ्कासत्त्वे कुतो व्याघातस्य शङ्काप्रतिबन्धकत्वमितिनिरुक्ताभिमानं मूलकृन्निराकरोति—व्याघातो यदीति । मूलं व्याचष्टे टीकायां—व्याघातवित्यादि । प्रवृत्तिप्रयोजकीभूतान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वज्ञानं यद्यस्तीत्यर्थः । तादृशज्ञानसत्त्वे शङ्कासत्त्वस्यावश्यकत्वं द्रढीकरोति—स्वक्रियेति । स्वक्रिया= प्रवृत्तिप्रयोजकीभूतान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वज्ञानं, तद्भिन्नो यः शङ्काप्रतियोगिको विरोधः= शङ्काधिकरणावृत्तित्वं, तद्रूपस्य=तद्विशिष्टस्य तादृशज्ञानस्येत्यर्थः । व्याघातस्य=तादृशान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वज्ञानरूपप्रतिबन्धकस्य । प्रतियोगिनीमिति । शङ्काधिकरणवृत्तित्वाभावप्रतियोगिकोटौ शङ्कायाः प्रविष्टत्वादिति भावः । घटाभावस्य प्रतियोगिनं घटं विनाऽप्यवस्थितेरनुभवसिद्धत्वादित्यभिमान इत्युक्तम् । व्याघातः=अन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वज्ञानरूपप्रतिबन्धकः । प्रतिबन्धकाभावतः=तादृशव्याघाताभावतः । व्याघातनिवर्त्या= व्याघातप्रतिबध्या । शङ्कानिवर्तकः=शङ्काप्रतिबन्धकः । भावमाह—व्याघातेति । पूर्वोक्तार्थकम् । अयमाशयः—शङ्काधिकरणावृत्तित्वविशिष्टं वन्ह्यन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वज्ञानं यदि निरुक्ततर्कपूर्वमवश्यं वर्त्तते तदा शङ्काया अपि सत्त्वमावश्यकं, प्रतियोगिनिरूपकस्य वस्तुनः प्रतियोगिनं विनाऽवस्थितेर्वक्तुमशक्यत्वात् , तथा

तावधिराशङ्का तर्कः शङ्कावधिः कुतः ? ॥" इत्यपास्तम् । न हि व्याघातः शङ्काश्रितः, किन्तु स्वक्रियैव शङ्काप्रतिबन्धिकेति, न वा विशेषदर्शनात् क्वचिच्छङ्कानिवृत्तिरेवं स्यात् ।

व्याघातस्य शङ्कानिवर्तकत्वासम्भवात् । व्याघातस्य शङ्कानिवर्तकत्वाभावे शङ्कया तर्कस्यैवानवतारेण तर्कस्यापि शङ्कानिवर्तकत्वाभावादिति भावः । *इत्यपास्तमिति* । खण्डनकारमतममपास्तम् । क्वचित्तथैव पाठः ।

शङ्काश्रितः=शङ्काप्रतियोगिकः, प्रतिबन्धक इति शेषः । *स्वक्रियैवेति* । स्वस्य क्रिया प्रवृत्तिर्यस्या इति व्युत्पत्त्या स्वक्रियाप्रयोजकीभूतनियतान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वधीरेवेत्यर्थः । शङ्काप्रतियोगिकविरोधस्य प्रतिबन्धकत्वेऽपि न क्षतिरित्यभिप्रायेणाह—*न वेति* । विशेषदर्शनात्=विरोधिभूतादर्शनात्तु या शङ्कानिवृत्तिः साऽप्येवं न स्यात्, विरोधप्रतियोगिनीं शङ्कां विना तद्विरोधाश्रयदर्शनस्य स्थातुमशक्यत्वादित्यर्थः । यदि च विरो-

---

च शङ्कायाः सर्वथैव सत्त्वसंभवात्प्रतिबन्धकीभूतया शङ्कयैव तर्कानुत्पादेन कुतस्तर्कस्य वह्निजन्यत्वादिशङ्कानिवर्तकत्वमिति । तथैव = खण्डनकारमतमपास्तमित्येव । शङ्काप्रतियोगिकः = शङ्काधिकरणावृत्तित्वविशिष्टः । शङ्काधिकरणावृत्तित्वविशिष्टस्य प्रतिबन्धकत्वव्यवच्छेदार्थकं मूलकारोक्तमेवकारमन्तर्भाव्य व्याचष्टे—स्वक्रियेति । तथा च पूर्वोक्तव्युत्पत्त्या शङ्काधिकरणावृत्तित्वाविशेषितस्यैव स्वक्रियारूपान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वज्ञानस्य शङ्काप्रतिबन्धकत्वे शङ्कायाः प्रतियोगिकोटवप्रविष्टतया तादृशज्ञानेनैव शङ्काऽनुत्पादसंभवात्, सत्याम विरोधिभूतायां शङ्कायां निवृत्तौ तर्कावतारो भविष्यत्येवेति खण्डनकारमतमतितुच्छमित्याशयः ।

शङ्काधिकरणावृत्तित्वविशिष्टस्य यदि शङ्काप्रतिबन्धकत्वं तदा बाधनिश्चयादेः शङ्काप्रतिबन्धकत्वं न स्यात् प्रतियोगिभूतां शङ्कां विना तस्य स्थातुमशक्यत्वादसौ यत्र कुत्रचित्प्रतियोगिसत्त्वमात्रमपेक्षितं न तु प्रतिबन्धकेन सहैव तस्यावस्थानमित्यभिप्रायकं 'न वेत्या'दिमूलमवतारयति—शङ्काप्रतियोगिकेति । शङ्काधिकरणावृत्तितावत इत्यर्थः । न क्षतिरिति । न तादृशस्य प्रतिबन्धकत्वेऽपि शङ्कासत्त्वमावश्यकमित्याशयः । विरोधीति । तत्तच्छङ्कारूपप्रतिबध्याधिकरणावृत्तित्वविशिष्टबाधादिनिश्चयादित्यर्थः । या शङ्कानिवृत्तिः=यः शङ्कानुत्पादः । विरोधेति । शङ्काधिकरणावृत्तित्वप्रतियोगिनीमित्यर्थः । तद्विरोधेति । शङ्काधिकरणावृत्तित्वाश्रयबाधादिनिश्चयरूपदर्शनस्येत्यर्थः । स्थातुमशक्यत्वादिति । भवन्मते बाधादिनिश्चयादपि शङ्कानुत्पादो न स्यात् शङ्कायाः सत्त्वस्यावश्यकत्वादिति हृदयम् । यदि च भवतोच्यते बाधादिनिश्चयस्थले यदा कदाचिद् यत्र कुत्रचिद्वा देशे शङ्कासत्त्वमात्रमपेक्षितं,न तु प्रतिबन्धकसत्त्वेऽवश्यं तत्सत्त्वं संभवति, तदा वन्ह्यन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वज्ञानस्य शङ्काधिकरणावृत्तित्वविशिष्टस्य शङ्काप्रतिबन्धकत्वेऽपि न काऽपि क्षतिः, कुत्रचिच्छङ्कासत्त्वेनैव तादृशज्ञानेन शङ्कानुत्पादसंभवे शङ्कया सह तादृशप्रतिबन्धकावस्थानस्य वक्तुमशक्यत्वादित्येवं भावमाह—यदि चेत्यादि ।

न चैतादृशतर्कावतारो भूयोदर्शनं विनेति भूयोदर्शनादरः, न तु स स्वत एव प्रयोजकः । अत एव तदाहितसंस्कारो न मानान्तरं, तर्कस्याप्रमात्वात् ।

धप्रतियोगिनो यदा कदा चित् यत्र कुत्रचित् सत्त्वमात्रमपेक्षितं न तु तदा तत्र(तदुत्तरं) तत्सत्त्वमिति विभाव्यते तदा तुल्यं प्रकृतेऽपीति भावः ।

नन्वेवं व्याप्तिज्ञानं भूयोदर्शनादिति सिद्धान्तः कथं संगच्छत इत्यपेक्षायामाह—*न चेति* । वह्निधूमयोर्भूयः सहचारनिश्चयं विना धूमे वह्न्यसमवहितसामग्र्यजन्यत्वनिश्चयासम्भवात् । अयमेव धूमो वह्निपूर्वक एतदन्यस्तु न; एवमेतद्धूमद्वयमेव वह्निपूर्वकं नत्वेतदन्य इत्यादिशङ्कासम्भवादिति भावः । भूयोदर्शनादरः=कदाचित्कुत्रचित्तदुपयोगः । *न त्विति* । सः=भूयः सहचारग्रहः, स्वत एव = साक्षादेव । *प्रयोजक इति* । व्याप्तिग्रहप्रयोजक इत्यर्थः । भूयोदर्शनस्य संस्कारद्वारा व्याप्तिग्राहकत्वे तदाहितसंस्कारस्य मानान्तरत्वापत्तिः, यदसाधारणं सहकार्यासाद्य मनो बहिर्गोचरां प्रमां जनयति तदेव प्रमाणान्तरमिति पूर्वपक्षोक्तं दूषयति— *अतएवेति* । यत एव भूयोदर्शनजन्यसंस्कारस्तर्क एव प्रयोजको न तु व्याप्तिग्रहेऽत एवेत्यर्थः । *अप्रमात्वादिति* ।

तर्केणैव यदि व्याप्तिग्रहः स्यात्तर्हि भूयो दर्शनाद् व्याप्तिग्रहो भवतीति प्राचीनसिद्धान्तव्याघातः स्यादतः भूयो दर्शनेन तर्कावतारस्ततो व्याप्तिग्रह इति परम्परया भूयोदर्शनस्य व्याप्तिग्रहहेतुत्वव्यवस्थापकं न चैतादृशेतिमूलं नन्वित्यादिना अवतार्य भूयोदर्शनस्य तर्कप्रयोजकत्वं प्रदर्शयति—वह्निधूमयोरित्यादि । भूयः=वारम्वारं । सहचारनिश्चयं विना=सामानाधिकरण्यप्रत्यक्षनिश्चयं विना । धूम इति । तथा च धूमे सत्यन्तदलनिश्चयं प्रति निरुक्तभूयोदर्शनस्य हेतुत्वे तर्के प्रत्यपि तस्य हेतुत्वमिति भावः । न केवलं भूयोदर्शनस्य तादृशनिश्चयसंपादकत्वेनैव हेतुत्वमपि तु तर्कविरोधिशङ्काविघटकत्वेनापीत्याह—अयमेवेति । तथा च यदुक्तशङ्का स्यात् तदा वह्निसमवहितजन्यत्वनिश्चय एव न स्यादित्याशयः । यत्र तादृशशङ्कासंभवस्तत्रैव भूयोदर्शनादर इत्याह—कदाचिदिति । भूयो दर्शनस्य साक्षाद्व्याप्तिग्रहे प्रयोजकत्वन्तु नास्ति, अपि तु तर्कप्रयोजकत्वेनैव कदाचित्तस्य व्याप्तिग्रहप्रयोजकत्वमित्याह—साक्षादेवेत्यादि । भूयोदर्शनस्य = भूयः सहचारप्रत्यक्षस्य । व्याप्तिग्राहकत्वे = व्याप्तिग्रहजनकत्वे । तदाहितेति । भूयोदर्शनजन्यसंस्कारस्येत्यर्थः । यदसाधारणेति । यद्बाह्यार्थविशेष्यकयत्प्रकारकप्रत्यक्षप्रमितेर्मनोऽन्यासाधारणकारणं यद् भवति तत् सर्वं मानसान्यप्रमायाः करणं भवतीत्यर्थः । पूर्वपक्षोक्तं=परामर्शपूर्वपक्षोक्तम् । न तु व्याप्तिग्रह इति । व्याप्तिग्रहे यदि भूयोदर्शनजन्यसंस्कारो हेतुः स्यात् तदा तस्य मानसान्यप्रमायाः करणत्वं स्यादित्याशयः । ननु भूयोदर्शनजन्यसंस्कारो यदि तर्कजनकः स्यात्तदापि संस्कारस्य प्रमाणान्तरत्वापत्तिरित्याह मूले—तर्कस्येति । अप्रमात्वादितीति । तथा च तर्कस्याऽप्रमात्वेन भूयोदर्शनजन्यसंस्कारस्य प्रमाकरणत्वं न-

तच्च प्रत्यक्षव्याप्तिज्ञाने हेतुस्तदभावेऽपि शब्दानुमानाभ्यां तद्ग्रहात् । ननु सहचारदर्शनव्यभिचारादर्शनवद्व्यभिचारशङ्काविरहानुकूलतर्कयोर्ज्ञानं व्यभिचारिसाधारणमिति न ततोऽपि व्याप्तिनिश्चय इति चेत्—न; स्वरूपसतोरेव तयोर्व्याप्तिग्राहकत्वात् ।

इदमापाततः, तर्कस्याप्यंशतः प्रमात्वात् । वस्तुतस्तर्कस्य प्रमात्वेऽपि तं प्रति संस्कारो न जनकः किन्तु प्रयोजक एवेति न प्रमाणान्तरत्वमित्येव तत्त्वम् । *तच्चेति* । व्यभिचारसन्देहाभाववत्त्वञ्चेत्यर्थः। तदभावेऽपि=व्यभिचारसन्देहाभावाभावेऽपि व्यभिचारसन्देहेऽपीति यावत् । व्यभिचारसन्देहस्य योग्यतादिसन्देहरूपतया शब्दादिना अर्थनिर्णयऽविरोधित्वादिति भावः।

भ्रान्तो देशयति-*नन्विति* । व्यभिचारादर्शनवदिति* । व्यभिचारनिर्णयाभाववदित्यर्थः । यथा व्यभिचारनिश्चयाभावसहचारदर्शनं न व्याप्तिग्राहकम्, अन्यथा यत्र व्यभिचारसंशयो वर्तते तत्र व्याप्तिग्रहापत्तेः, तत्रापि व्यभिचारनिश्चयाभावसहचारदर्शनयोः सत्त्वात्, तथा व्यभिचारसंशयाभावतर्कयोर्ज्ञानं न व्याप्तिग्राहकं, शङ्कासत्त्वदशायामपि व्यभिचारशङ्काविरहानुकूलतर्कयोर्ज्ञानसम्भवात् तत्र व्याप्तिग्रहापत्तेरिति । *व्यभिचारीति* । सन्दिग्धव्यभिचारीत्यर्थः । व्याप्तिग्राहकत्वात्=व्याप्तिग्रहे

संभवतीति-पूदयम । टीकायामाक्षिपति-इदमापातत इति । अंशतः प्रमात्वादिति । तथा च यथाश्रुतमूलेन तादृशसंस्कारस्य प्रमाणान्तरत्वाभावो न घटत इति भावः । तर्कस्यांशतः प्रमात्वेऽपि स्वयं तादृशसंस्कारस्य प्रमात्वं खण्डयति—वस्तुत इति । तं प्रति=तर्कं प्रति । न जनक इत्यनेन तादृशासाधारणजनकत्वस्यैव प्रमाणान्तरत्वप्रयोजकत्वमभिहितम् । न प्रमाणान्तरत्वमिति । तादृशसंस्कारस्य तर्कजनकत्वाभावेनेत्यादिः ।

'तच्चे'तिमूलघटकं तत्पदं तात्पर्यवशाद्व्याप्तिप्रदीपायोक्तं व्यभिचारसन्देहाभावपरमित्याह—व्यभिचारेति । प्रत्यक्षात्मकव्याप्तिज्ञान एव व्यभिचारसन्देहाभावो हेतुः, न तु शाब्दात्मकव्याप्तिज्ञान इत्याह—व्यभिचारसन्देहेति । व्यभिचारसन्देहसत्त्व इत्यर्थः । ननु व्यभिचारसन्देहः कथं न शाब्दात्मकव्याप्तिज्ञाने प्रतिबन्धक इत्यतो भावमाह-योग्यतादीति । तथा च शब्दादिना व्याप्तिनिश्चये व्यभिचारसन्देहस्य योग्यतासन्देहस्वरूपतया योग्यताज्ञानत्वेन तस्य जनकत्वमेव, न तु प्रतिबन्धकत्वमित्याशयः । व्यभिचारसन्देहाभावतर्कयोर्ज्ञानमेव व्याप्तिग्रहे जनकं न तु व्यभिचारसन्देहाभावतर्कौ जनकाविति भ्रमं निराकुर्वतो मूलकारस्य नन्वित्याद्याशङ्कां निराकरोति—यथेत्यादि । व्यभिचारनिश्चयाभावस्य व्याप्तिग्राहकत्वे दोषमाह—यत्र व्यभिचारेति । व्यभिचारसंशयाभावतर्कयोर्ज्ञानं यदि व्याप्तिग्राहकं तदा व्यभिचारशङ्कादशायामपि व्यभिचारशङ्काभावतर्कज्ञानसंभवाद्व्याप्तिज्ञानापत्तिः स्यादतो तादृशज्ञानं न व्याप्तिज्ञानजनकमित्याह—तथा व्यभिचारेति । मूले स्वरूपसतोरेवेति । अज्ञायमानयोरेव व्यभिचारसन्देहाभावतर्कयोर्व्याप्तिग्राहकत्वमिति भावः । व्यभिचारसन्देहाभावतर्कयोः साक्षाद्व्याप्तिग्रहजनकत्वाऽसंभवाद् व्याप्तिग्राहकत्वादिति मूलं व्याचष्टे टीकायां—व्याप्तिग्रहे प्रयोजकत्वादिति ।

सत्तर्काद् व्याप्तिप्रमा,

प्रयोजकत्वात् । ननु तथापि व्यभिचारज्ञानविरहानुकूलतर्कयो र्व्यभिचारिण्यपि सत्त्वात्कथं प्रमाभ्रमविभाग इत्यत आह—*सत्तर्कादिति* ।

यद्यपि तर्कस्य सत्त्वं मूलशैथिल्यादिदोषरहितत्वं, तद्विशिष्टत्वमेव भ्रमत्वं, तच्च न प्रामाण्याप्रामाण्यप्रयोजकं, वस्तुगत्या व्याप्तिसत्त्वे तादृशदोषविशिष्टाद् धूमो यदि वह्निव्यभिचारी स्यात् पृथिवी न स्यादित्यादितर्कादपि प्रमाभ्रमयोरुत्पादानुत्पादाभ्यां व्यभिचारात् । एवं विशेषदर्शने सत्यत्वासत्यत्वमपि न प्रामाण्यादिप्रयोजकं विषयस्याबाधितत्वेऽसत्यादपि विशेषदर्शनात् प्रमाभ्रमयोरुत्पादानुत्पादाभ्यां व्यभिचारात् ।

न च तर्कस्य सत्त्वं वस्तुगत्या व्याप्तिमद्विषयकत्वम्, आभासत्वञ्च-

नन्विति । तथापि = व्यभिचारज्ञानाभावानुकूलतर्कयोर्व्याप्तिग्राहकत्वेऽपि । व्यभिचारिण्यपीति । कदाचिद् भ्रान्तस्येत्यादिः । सत्त्वादिति । व्यभिचारज्ञानविरहानुकूलतर्कयोरितिपूर्वेणान्वयः । कथं प्रमाभ्रमविभाग इति । तथा च व्यभिचारिण्यपि हेतौ तादृशकारणसमवधानाद्व्याप्तिग्रहोत्पत्तौ कुत्र व्याप्तिग्रहस्य प्रमात्वं भ्रमत्वञ्चेति विभागो न स्यादिति भावः । शङ्कते—यद्यपीति । मूलशैथिल्येति । व्यभिचारादिदोषरहितत्वमित्यर्थः । आदिना पक्षे आपाद्यसत्त्वादिपरिग्रहः । तद्विशिष्टेति । व्यभिचारादिविशिष्टत्वमेवेत्यर्थः । एवकाराद्बाधादेर्दोषत्वव्यवच्छेदः । भ्रमत्वमिति । तर्कस्येतिपूर्वेणान्वयः । तच्चेति । तादृशदोषरहितत्वं तादृशदोषवत्त्वञ्चेत्यर्थः । न प्रामाण्येति । यथाक्रमं तादृशदोषराहित्यं प्रमात्वप्रयोजकं, तादृशदोषवत्त्वञ्चाऽप्रमात्वप्रयोजकं नेति पर्यवसितार्थः । तत्र हेतुमाह—वस्तुगत्येति । वास्तविकव्याप्तिसत्त्व इत्यर्थः । तादृशेति । व्यभिचारादिदोषविशिष्टादित्यर्थः । तर्कादितिपरेणान्वयः । वह्निव्यभिचारित्वस्य घटपटादौ सत्त्वेन तत्र पृथिवीत्वाभावरूपापाद्यविरहादुक्ततर्कस्य व्यभिचारादिदोषवत्त्वेन भ्रमत्वं, दोषवत्त्वञ्च तादृशदोषवदापादककत्वं बोध्यम् । तथा चोक्ततर्कस्य भ्रमत्वेऽपि ततः प्रमात्मकव्याप्तिज्ञानोत्पादाद्व्यभिचारः, अप्रमात्ववद्व्याप्तिज्ञानानुत्पादाच्च व्यभिचार इति तादृशदोषराहित्यमपि न व्याप्तिप्रमाप्रयोजकं, न वा तादृशदोषवत्त्वमपि व्याप्तिभ्रमोत्पादप्रयोजकमित्याशयः । एवमिति । विशेषदर्शने = विरोधिव्याप्यदर्शने । सत्यत्वेति । दोषराहित्यं दोषवत्त्वमपीत्यर्थः । न प्रामाण्येति । सत्यत्वं=प्रमात्मकपुरुषज्ञानप्रयोजकम्, असत्यत्वं=भ्रमात्मकपुरुषज्ञानप्रयोजकं नेत्यर्थः । कथन्तानिवृत्त्यर्थमाह—विषयस्येति । विशेष्यीभूतवस्तुन इत्यर्थः । अबाधितत्वे=पुरुषत्वाद्यभाववत्तयाऽनिश्चितत्वे । असत्यादपि=व्यभिचारादिदोषयुक्तादपि । विशेषदर्शनाद्=विरोधीभूतस्य व्याप्यदर्शनात् । प्रमाभ्रमयोरित्यादि । असत्याद्विशेषदर्शनात्प्रमात्मकपुरुषज्ञानस्योत्पादेन भ्रमात्मकपुरुषज्ञानस्यानुत्पादेन च व्यभिचारादित्यर्थः । तथा दोषयुक्तं विशेषदर्शनं न भ्रमात्मकपुरुषज्ञानप्रयोजकं, न वा प्रमात्मकपुरुषज्ञानाऽप्रयोजकमिति भावः ।

यद्यपि तर्कनिष्ठं सत्यत्वं वास्तविकव्याप्तिमदापादककत्वं, तन्निष्ठाभासत्वञ्च वास्तविकव्याप्त्यभाववदापादककत्वम्, विशेषदर्शननिष्ठसत्यत्वमपि वास्तविकपुरुषत्ववद्विषयकत्वं,

तदाभासात्तदप्रमा विशेषदर्शनसत्यत्वासत्यत्वाभ्यां पुरुषज्ञानमिव ।

वस्तुगत्या व्याप्त्यभाववद्विषयकत्वम्, एवं विशेषदर्शनस्य सत्यत्वं वस्तुगत्या पुरुषत्ववद्विषयकत्वम्, वस्तुगत्या तदभाववद्विषयकत्वञ्चासत्यत्वमिति वाच्यम्; तस्यापि स्वतः सिद्धशङ्काविरहस्थले तर्कं विनैव व्याप्तिग्रहेण व्यभिचारात् तस्य प्रमाभ्रमप्रयोजकत्वासम्भवात् ।

तथापि सत्तर्कात्=सत्यव्याप्तिज्ञानात्, तदाभासात्=तदऽभावात् । तथा च व्याप्तिप्रमात्वावच्छिन्नं प्रति व्याप्तिप्रमात्वेन हेतुत्वम्, समानविशेष्यत्वं प्रत्यासत्तिः । व्याप्तिभ्रमत्वावच्छिन्नं प्रति विशेष्यत्वसम्बन्धावच्छिन्नव्याप्तिप्रमाविरहत्वेन हेतुत्वम् । विशेषणताविशेषविशेष्यताभ्यां सामानाधिकरण्यं प्रत्यासत्तिः । सर्वत्रान्ततो भगवद्व्याप्तिप्रमैव पूर्वं सुलभेति भावः । विशेषदर्शनसत्यत्वासत्यत्वाभ्यां=सत्यविशेषणज्ञानतद्विरहाभ्यां पुरुषत्वप्रमातद्विरहाभ्यामिति यावत् । पुरुषज्ञानमिव=पुरुषत्वप्रमाभ्रम इव । तर्कस्य शङ्कामात्रनिवर्तकत्वात्, यत्र स्वतः सिद्धः शङ्काविरहस्तत्र तर्कं विनैव व्याप्तिग्रह इति नानवस्थेति

तन्निष्ठासत्यत्वञ्च वास्तविकपुरुषत्वाभाववद्विषयकत्वमित्युच्यते, तथापि व्यभिचारो दुर्वार एव, यादृशस्थले स्वभावादेव व्यभिचारादिशङ्काविरहस्तादृशस्थले तर्कं विनैव प्रमात्मकव्याप्तिग्रहस्य कदाचिद् भ्रमात्मकव्याप्तिग्रहस्योदयेन तर्करूपकारणाभावस्य तदानीं सत्वादित्येवं न चेत्यादिनाऽऽशङ्क्य प्रमाभ्रमप्रयोजकत्वाऽसंभवादित्यन्तेन समाधानं बोध्यम् । नथपीत्यादेरुत्तरं—तथापीति । सत्येति । प्रमात्मकव्याप्तिज्ञानादित्यर्थः । भावमाह—तथा चेति । व्याप्तिप्रमात्वेति । तथा च विशेष्यतासंबन्धेन व्याप्तिप्रमात्वावच्छिन्नं प्रति विशेष्यतासंबन्धेन व्याप्तिप्रमात्वेन हेतुता । व्याप्तिप्रमोत्पादात्पूर्वमवश्यं व्याप्तिप्रमायाः सत्वमावश्यकमन्यथा व्याप्तिप्रमैव नोत्पद्यत इति भावः । व्याप्तिभ्रमेति । विशेष्यतासंबन्धेन व्याप्तिभ्रमत्वावच्छिन्नं प्रति विशेष्यतासंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकव्याप्तिप्रमाभावत्वेन स्वरूपसंबन्धेन कारणत्वमित्याशयः । सामानाधिकरण्येति । कार्यकारणयोरेकाधिकरणवृत्तित्वमित्यर्थः । प्रत्यासत्तिः=संबन्धः ।

नन्वेवं यदा तत्पुरुषीयव्याप्तिप्रमा पूर्वं नास्ति तदा व्याप्तिप्रमैव नोत्पद्यतामित्यत आह—सर्वत्रेति । तथा च व्याप्तिप्रमापूर्वमवश्यमेव भागवती व्याप्तिप्रमा वर्तत इति न कुत्रापि व्यभिचार इति भावः । विशेषदर्शनसत्यत्वाऽसत्यत्वं विशिष्य दर्शयति–पुरुषत्वप्रमेति । पुरुषत्वप्रमापुरुषत्वप्रमाभावाभ्यामित्यर्थः । तथा च विशेष्यतासंबन्धेन पुरुषत्वप्रमात्वावच्छिन्नं प्रति विशेष्यतासंबन्धेन प्रमात्मकपुरुषत्वव्याप्यदर्शनं हेतुः । एवं विशेष्यतासंबन्धेन पुरुषत्वभ्रमत्वावच्छिन्नं प्रति विशेष्यतासंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य पुरुषत्वव्याप्यप्रकारकप्रमाभावस्य स्वरूपसंबन्धेन हेतुतेत्यभिप्रायः । यत्रेत्यादि । यस्मिन् स्थल इत्यर्थः । स्वतःसिद्धशङ्काविरहः=तर्कविघटशङ्कायाः स्वभावादेवानुत्पादः । तत्र=तादृशस्थले । तर्कं विनैवेति । तर्कविघटकशङ्काविघटकमित्यादिः । व्याप्तिग्रहः=तर्कमू-

अपरे तु यत्र तर्के व्याप्त्यनुभवो मूलं तत्र तर्कान्तरापेक्षा, यत्र तु व्याप्तिस्मरणं हेतुस्तत्र न तर्कान्तरापेक्षेति नाऽनवस्था । अस्ति च जातमात्राणामिष्टानिष्टसाधनतानुमितिहेतुव्याप्तिस्मरणं तदानीं व्याप्त्य-(नुभावकाभावात्) नुभवाभावात्, तन्मूलाऽनुभवमूला चाग्रेऽपि व्याप्तिस्मरणपरम्परेति ।

स्वयमुक्तम् ।

प्राञ्चस्तु तर्कस्य व्याप्तिग्राहकत्वमभ्युपेत्य प्रकारान्तरेणानवस्थां परिहरन्ति, तदेवाह-*अपरे त्विति* । *यत्र तु व्याप्तिस्मरणमिति* । व्याप्त्यनुभवं प्रत्येव तर्कस्य हेतुत्वादिति भावः । व्याप्तिस्मरणे तर्कापेक्षा नास्तीत्यत्र हेतुमाह—*अस्ति चेति* । भवति चेत्यर्थः । चो हेतौ । *व्याप्तिस्मरणमिति* । तर्कं विनैवेति शेषः । *व्याप्त्यनुभावकाभावादिति* । तर्काभावादित्यर्थः । यद्वा ननु जातमात्रस्य व्याप्तिज्ञानं स्मरणमेव न, किन्तु अनुभवरूपमित्यत आह—*तदानीमिति* ।

ननु तथापि विनाऽनुभवं स्मरणायोगाज्जन्मान्तरीणो व्याप्त्यनुभवो हेतुर्वाच्यस्तत्र तर्को हेतु स्तत्र तर्के व्याप्त्यनुभवान्तरं हेतुरिति क्रमेणानवस्था तदवस्थैवेत्यत आह-*तन्मूलेति* । व्याप्तिस्मरणमूलको यः प्राग्भवीयव्याप्त्यनुभवस्तन्मूलिका अग्रे=भाविजन्मनि व्याप्तिस्मरणपरम्परेत्यर्थः ।

लीभूतव्याप्तिग्रहः । स्वयमुक्तं=मूलकारेणोक्तम् ।

प्राचीनमते तर्कस्य व्याप्तिग्राहकत्वमेव, तन्मते यदि तर्कमूलीभूताऽपि व्याप्तिः तर्कादेव भवति तदाऽनवस्था स्यादतस्तन्मते प्रकारान्तरेणानवस्थापरिहारायाऽपरेत्वित्यादिना मूलकृता प्रदर्शितं पन्थानं स्वयं विशिष्य दर्शयति—व्याप्त्यनुभवं प्रत्येवेति । एवकाराद् व्याप्तिस्मरणे तर्कस्य हेतुत्वव्यवच्छेदः । चो हेताविति । यतो व्याप्त्यनुभवस्तर्के हेतु र्न तु व्याप्तिस्मरण अत एवेत्यर्थः । तथाच जातमात्रस्य स्तन्यपानादौ सुखसाधनतानुमितौ हेतुभूतव्याप्तिस्मरणे तर्को न हेतुः व्याप्त्यनुभवं प्रत्येव तर्कस्य हेतुत्वादिति नानवस्थेति भावः । जातमात्रस्य व्याप्तिज्ञानं स्मरणरूपमेवेत्यत्र प्रमाणं दर्शयितुमाह—यद्वेति । तदानीमितीति । तथा च जातमात्रस्य व्याप्तिज्ञानं नानुभवरूपं, तदानीं व्याप्त्यनुभवजनकतर्काभावादित्याशयः । यद्यपि जातमात्रस्य व्याप्तिस्मरणं प्रति जन्मान्तरीयव्याप्त्यनुभवः संस्कारद्वारा हेतुः, अनुभवं विना स्मरणानुपपत्तेः । एवञ्च तादृशव्याप्त्यनुभवं प्रत्यपि तर्को हेतुः, तादृशतर्कमूलीभूतव्याप्त्यनुभवेऽपि तर्कान्तरं हेतुरित्यनवस्था दुर्वारैव । तथापि तत्तज्जन्मनि स्तन्यपानादौ सुखसाधनतानुमितिजनकव्याप्तिस्मरणे तर्कस्याहेतुत्वात्कदाचित्कदाचित्तर्कविच्छेदेन नाऽनवस्थेत्यादिकं नन्वित्यादिनाऽऽशङ्क्य 'व्याप्तिस्मरणमूलको यः' इत्यादिना समाधत्ते-प्राग्भवीयेति । पूर्वजन्मोत्पन्नो व्याप्त्यनुभव इत्यर्थः । तन्मूलिका = तज्जन्या । भाविजन्मनि = भविष्यज्जन्मनि । भावमाह—

यत्त्वनादिसिद्धकार्यकारणभावविरोधादिमूलाः केचित्तर्का इति तथा च जन्मान्तरीयव्याप्तिस्मरणमूलीभूतव्याप्त्यनुभवमूलीभूततर्के व्याप्त्यनुभवो न हेतुः, किन्तु व्याप्तिस्मरणमिति नानवस्था, कदाचिदन्तरान्तरा व्याप्तिस्मरणेन विच्छेदात् तर्कधारायाः अविरललग्नत्वाभावादिति प्राचामाशयः। अत्रेदमस्वरसबीजं–नहि कदाचिदन्तरा विच्छेद एवानवस्थापरिहारः, किन्तु आत्यन्तिकविच्छेद एवेति सकलसम्प्रदायसिद्धमिति।

तथाचेति। जन्मान्तरीयेति। तत्तज्जन्मनि व्याप्तिस्मरणकारणीभूतव्याप्त्यनुभवजनके तर्के इत्यर्थः। व्याप्त्यनुभववित्यादि। तर्कमूलीभूताया व्याप्तेरनुभवो न कारणमित्यर्थः। व्याप्तिस्मरणमितीति। तथा च तादृशस्मरणे तर्कस्य कारणत्वमेव न संभवतीत्याशयः।

नानवस्थेत्यत्र हेतुमाह—कदाचिदिति। तत्तत्पुरुषीयतत्तदुत्पत्तिकालावच्छेदेन यदा व्याप्तिस्मरणं भवति तदा पूर्वं तर्काभावेनाऽनवस्थैव न संभवतीति हृदयम्। विच्छेदादिति। कदाचिदिति पूर्वेणान्वयः। तर्कधारायाः इति। व्याप्त्यनुभवमूलीभूताया इत्यादिः। अविरललग्नत्वेति। तथा च मध्ये मध्ये एकस्यैव पुंसो व्याप्तिस्मरणस्योदयात् तत्पूर्वस्य तर्कापेक्षाया अनावश्यकत्वात्तर्कस्य धाराधादिकत्वाभावादेव नानवस्थेति तात्पर्यम्।

प्राचीनमतेऽस्वरसं दर्शयति—नहीति। कदाचित्=किंचित्कालावच्छेदेन। अन्तरा=तत्तज्जन्मनि। विच्छेद एवेति। तर्कस्येत्यादिः। आत्यन्तिकविच्छेदे=सर्वकालावच्छेदेन तर्काभावे। एवेति। एवकारात्किंचित्कालावच्छेदेन तर्काभावस्याऽनवस्थापरिहारहेतुत्वव्यवच्छेदः। तर्कप्रतिबन्धकशङ्कानुत्पादो यदि सर्वकालावच्छेदेन तर्काभावातिरिक्तकारणप्रतियोगिकाभावादेव भवति, तदैवाऽनवस्थापरिहारः स्यात्, न तु यत्किंचित्कालावच्छेदेन तर्कं विनाऽपि व्याप्तिज्ञानसंभवेऽनवस्थापरिहारः कदाचित्सम्प्रदायसिद्धः, तर्कस्याऽऽत्यन्तिकोच्छेदासंभवादित्याशयः।

मूले अनादिसिद्धेति। अनादित्वं स्वसजातीयानां ध्वंसव्यापकप्रागभावप्रतियोगित्वं, तेन रूपेण सिद्धा निश्चिता ये कार्यकारणभावविरोधास्तन्मूलास्तर्कविघटकशङ्काविघटकत्वेन प्रयोजकीभूता इत्यर्थः। केचित्तर्का इति। वह्न्यादावनादिसिद्धधूमकारणत्वनिश्चयस्तत्र धूमकारणत्वाभावकोटिकशङ्काप्रतिबन्धकतया 'धूमो यदि वह्निव्यभिचारी स्याद्वह्निजन्यो न स्यादि'त्यादितर्कोत्थापकत्वेन वह्निधूमव्याप्तिग्रहे प्रयोजकः। एवं 'शिंशपा यदि वृक्षान्यतादात्म्यवती स्यात्तदा वृक्षतादात्म्यवती न स्यादि'त्याकारकतर्कस्य प्रतिबन्धकशङ्काविघटकन्तु भेदाऽभेदयोरनादित्वेन विरोधज्ञानम्। तच्च तादृशशङ्कानुत्पादकतया वृक्षशिंशपयोस्तादात्म्येन व्याप्तिग्रहप्रयोजकं भवति। तथा च तादृशतर्के तर्कान्तरस्याऽप्रयोजकतया नानवस्थेति भावः। कार्यकारणभावादौ अनादिसिद्धत्वज्ञानमवश्यं प्रमाणजन्यं वाच्यम्। प्रमाणप्रश्ने यदि तद् अनुमानप्रमाणजन्यं, तदा तत्रापि व्यभिचारशङ्कानिवृत्त्यर्थं तर्कान्तरस्याऽऽवश्यकतेति नानवस्थापरिहारः संभवतीत्याशयेन दूषयति–

तत्र; तत्र प्रमाणानुयोगेऽनुमान एव पर्यवसानात्। न च व्याप्तिग्रहाऽन्यथानुपपत्त्यैव तर्कस्यानादिसिद्धव्याप्तिकत्वज्ञानमिति वाच्यम्; अनुपपत्तेरप्यनुमानत्वात्।

कार्यकारणभावविरोधादीनामनादिप्रसिद्धिविषयत्वनिश्चय एव कुत्रचित्तर्के संशयनिवर्तक इति केचिद् वदन्ति, तन्मतमाशङ्क्य निराकरोति-*यत्त्विति*। अनादिसिद्धेति कार्यकारणभावविरोधादीनां विशेषणम्। तथा चानादित्वेन=अनादिप्रसिद्धिविषयत्वेन, सिद्धाः=निश्चिताः कार्यकारणभावादयः, क्वचित्तर्के संशयनिवर्तका इति नानवस्थेत्यर्थः। यथाश्रुते कार्यकारणभावे विरोधे चानादित्वस्य दुर्वचत्वात्। आदिना व्याप्तिपरिग्रहः। *तत्रेति*। कार्यकारणभावादीनामनादिप्रसिद्धिविषयत्व इत्यर्थः। प्रमाणानुयोगे=प्रमाणप्रश्ने। *अनुमान एवेति*। प्रत्यक्षस्य तत्रासंभवादित्यर्थः। तथा च तत्राप्यनुमाने तर्कापेक्षाऽऽवश्यकीत्यनवस्था तदवस्थैवेति भावः। व्याप्तिग्राहकतर्कमूलीभूतव्याप्तिग्रहो न तर्कान्तरादपितु व्याप्तिग्रहान्यथानुपपत्तिग्रहादेवेत्याह-*नचेति*। अनुमानत्वात्–व्याप्तिनिश्चयाधीनप्रवृत्तिकत्वात्।

तत्रेति। तत्र=अनादिसिद्धत्वज्ञाने। प्रमाणानुयोगे=प्रमाणप्रश्ने। अनुमान एवेतीति। अनादिसिद्धत्वस्य कार्यकारणभावादौ विवादग्रस्तत्वादित्याशयः। न चेति। वाच्यमिति॰ परेणान्वयः। व्याप्तिग्रहान्यथानुपपत्त्या=व्याप्तिग्रहान्यथानुपपत्तिज्ञानेन। तर्कस्येत्यादि। तर्कमूलीभूतानादिसिद्धव्याप्तिकत्वज्ञानं भवतीति शेषः।

अर्थापत्तिप्रमाणस्यापि नैयायिकमतेऽनुमानमध्येऽन्तर्गततया तत्रापि व्यभिचारशङ्कानिवृत्त्यर्थं यदि तर्कान्तरापेक्षा स्यात्तदा स्यादेवानवस्थेत्याशयेन समाधत्ते–अनुपपत्तेरप्येति। अनासिसिद्धविषयत्वस्याऽज्ञायमानस्य शङ्काविरोधित्वे प्रमाणाभावः, कथञ्चित्तस्य सप्रमाणकत्वेऽपि प्रमाणानुयोगइत्यादिमूलाऽसङ्गतिः स्यात् प्रमाणानां ज्ञानफलकत्वनियमादित्याशयेनाह टीकायाम्—अनादीति। तथा चाऽनादिसिद्धिविषयत्वनिश्चयस्यैव शङ्काप्रतिबन्धकत्वमिति भावः। समुदितार्थमाह—तथा चेति। अनादीति। अनादित्वप्रकारकज्ञानविशेष्यत्वेनेत्यर्थः। कुत्रचित्तर्क इति तु पूर्वमेव प्रपञ्चितमस्माभिः। नानवस्थेति। तर्कस्य तर्काजन्यत्वेनेत्यादिः। अनादित्वस्य विरोधे कार्यकारणभावे चानुगततया वक्तुमशक्यत्वादाह—यथा श्रुत इति। तादृशाविरोधादिनामित्यत्र आदिपदग्राह्यमाह—व्याप्तिपरिग्रह इति। स्वतःसिद्धव्यभिचारशङ्काविरहस्थलीयेत्यादिः। प्रत्यक्षस्य=प्रत्यक्षप्रमाणस्य। तत्राऽसम्भवादिति। अनादिसिद्धिविषयत्वस्य अनादित्वघटिततयाऽतीन्द्रियत्वादिति भावः। पीनत्वाऽन्यथानुपपत्तिग्रहाद् यथा ब्राह्मणादौ भोजनकल्पनं, तथा व्याप्तिग्रहान्यथानुपपत्तिग्रहादपि तर्कमूलीभूतव्याप्तिकल्पनं संभवति, न तु तर्कान्तरादेव तर्कमूलीभूतव्याप्तिग्रह इत्यपि मतं न समीचीनमित्याह—व्याप्तिनिश्चयाधीनेति। अनुपपत्तेरुपपादकाभावव्यापकाभावप्रतियोगित्वरूपव्यतिरेकव्याप्तिनिश्चयाधीनापादकज्ञानजन्य-

अन्ये तु विपक्षबाधकतर्कादनौपाधिकत्वग्रह एव, तदधीनो व्याप्तिग्रह इति, तदपि न; तर्कस्याप्रमाणत्वात्। व्यभिचारादिशङ्कानिरासद्वारा प्रत्यक्षादिसहकारी स इति चेन्न; अनवस्थाभयेन तर्कं विना व्याघाताद् यत्र शङ्काविरहस्तत्र व्याप्तिग्रहे तर्कस्य व्यभिचारात्।

यथाश्रुतासंगतेः, परैरर्थापत्तेरनुमानत्वानभ्युपगमात्। तथा च तत्रापि तर्कापेक्षावश्यकीत्यनवस्था तदवस्थेति भावः।

तदेवं व्यभिचारादर्शनसहकृतसहचारज्ञानं व्याप्तिग्राहकं, तर्कः शंकानुत्पत्तौ प्रयोजक इति व्यवस्थाप्य तर्कादनौपाधिकत्वग्रहस्तदुभाभ्यां मिलित्वा व्याप्तिग्रह इत्येकदेशिमतमाशङ्क्य दूषयति-*अन्येत्विति*। *तदधीनेति*। तयोरधीन इत्यर्थः। अनौपाधिकत्वग्रहे व्याप्तिग्रहे च तर्कः स्वतन्त्रो हेतुः, प्रमाणसहकारी वा, नाद्य इत्याह-*तर्कस्येति*। तथा च प्रमाणस्य स्वतन्त्रतया ज्ञानजनकत्वनियमेन तर्कस्य प्रमाणत्वासम्भवाज्जनकत्वाभाव इत्यर्थः। द्वितीयमाशङ्कते-*व्यभिचारादीति*। आदिपदादुपाधिपरिग्रहः। व्याघातात्=तर्काभावातिरिक्तकारणान्तराभावात्। विरहः=अनुत्पादः। व्याप्तिग्रहे अनौपाधिकत्वग्रहे च।

प्रवृत्तिकत्वादित्यर्थः। परैः=मीमांसकादिभिः। अनुमानत्वानभ्युपगमादिति। मूले अनुपपत्तेरनुमानत्वाभिधानं यथाश्रुते न संगच्छते मीमांसकप्रभृतिभिरर्थापत्तेरनुमानातिरिक्तप्रमाणत्वस्य स्वीकरणीयत्वादिति हृदयम्। तत्रापि=अनुपपत्तिरूपव्याप्तिज्ञानेऽपि। अनवस्थेतीति। तथा च तादृशव्याप्तिज्ञानात्पूर्वं यदि व्यभिचारादिशङ्का स्यात्तदा स्यादेव तर्कान्तरेण तादृशशङ्कानिवृत्तिरित्यनवस्थेत्याशयः। मूले विपक्षेति। विपक्षे साध्याभाववति यो बाधः हेतोरभावः व्याप्तिरिति यावत्, तत्प्रयोजकात्तर्कादित्यर्थः। अनौपाधिकत्वग्रह इति। अनौपाधिकत्वग्रहः=उपाध्यभावग्रहः। एवेति। एवकारात्तर्केण शङ्कानिवृत्तिव्यवच्छेदः। टीकायाम् उभाभ्यामिति। तर्कानौपाधिकत्वग्रहाभ्यामित्यर्थः। तयोरधीनः=तर्कव्याप्तिग्रहयोरधीनः। तथा च तर्कं प्रति अनौपाधिकत्वज्ञानं प्रयोजकं, व्याप्तिज्ञाने च तर्कः अनौपाधिकत्वज्ञानञ्च हेतुः। स्वतन्त्रः=प्रमाणान्तराऽसहकारी सन्। नाद्येति। तर्कः स्वतन्त्रो हेतुरिति न युक्तमित्यादित्यर्थः। स्वतन्त्रतया=स्वभिन्नप्रमाणान्तराऽसहकारितया। ज्ञानेति प्रमेत्यर्थकम्। प्रमाणत्वासंभवादिति। तर्कस्यानौपाधिकत्वज्ञानसहकृतस्यैव व्याप्तिग्रहजनकताया मूले अभिहितत्वादित्याशयः। जनकत्वाभावेति। व्याप्तिग्रह इत्यादिः। द्वितीयं=प्रमाणसहकारी सन् तर्को हेतुरिति पक्षम्। तथा च तर्कस्य प्रमाणाभावेऽपि प्रत्यक्षादिप्रमाणसहकारी स व्यभिचारशङ्कां विघटयन् व्याप्तिग्रहजनकः स्यादित्यपि न युक्तमिति भावः।

उपाधिपरिग्रहः=अयं हेतुरुपाधिमान् न वेति शङ्कानुत्पादोऽपि तर्केणैवेति तात्पर्यम्। व्याघातादिति। अयमाशयः—तर्को यदि व्याप्तिग्रहे अनौपाधिकत्वग्रहे च व्यभिचारोपाधिशङ्काविघटनद्वारा जनक इति भवता स्वीक्रियते, तदा यादृशस्थले तर्कस्याऽसत्त्वे-

यत्तु योग्यानामुपाधीनां योग्यानुपलब्ध्याऽभावग्रहः, अयोग्यानां तु साध्याव्यापकत्वसाधनव्यापकत्वसाधनादभावग्रह इत्यनौपाधिकत्वं सुग्रहमिति, तत्तुच्छम्; अनुमानेन तत्साधनेऽनवस्थानात् प्रमाणान्तरस्याभावात्।

ये चानुकूलतर्कं विनैव सहचारादिदर्शनमात्रेण व्याप्तिग्रहं वदन्ति,

---

(केचित्तु) अनौपाधिकत्वज्ञानं व्याप्तिधीजनकं, तन्मतमाशङ्क्य निराकरोति-*यत्त्विति*। *साधनादिति*। अनुमानादित्यर्थः। *अनौपाधिकत्वं सुग्रहमिति*। तथा च तर्काहेतुकमेवानौपाधिकत्वज्ञानं व्याप्तिधीहेतुरिति भावः। *अनवस्थानादिति*। तदनुमानमूलीभूतज्ञानेऽप्यनौपाधिकत्वनिश्चयस्य हेतुत्वादिति भावः।

व्याप्तिग्रहे परम्परयापि कुत्रचिन्न तर्कोपयोग इति मीमांसकैकदेशिमतं निराचष्टे-*ये चेति*। व्यभिचारसंशयस्य तत्सामग्र्याश्चाप्रतिबन्धकत्वादिति शेषः। *अनुकूलेति*। व्यभिचारशङ्कानुत्पादानुकूलेत्यर्थः। सहचा-

---

ऽपि तर्काभावातिरिक्तकारणप्रतियोगिकाभावाच्छङ्कानुत्पादेन व्याप्तिग्रहोत्पादस्यावश्यकतया-तर्करूपकारणाभावेन कार्यभूतव्याप्तिग्रहस्य न जननात्तर्कस्य व्यभिचारितया व्याप्तिग्रहादौ प्रमाणसहकारित्वेनापि तस्य जनकत्वं न संभवतीति। विरहपदस्य शङ्काभावार्थकत्वे तस्य नित्यतया कारणप्रयोज्यत्वं न संभवतीत्याह—अनुत्पाद इति। कुत्र तर्कस्य व्यभिचारित्वमित्याशङ्कायामाह—व्याप्तिग्रह इति।

मूले योग्यानुपलब्ध्येति। अत्र हेतौ यदि उपाधिः स्यात्तर्हि उपलभ्येतेत्याकारकानुपलब्ध्येत्यर्थः। अयोग्यानामिति। अतीन्द्रियाणामुपाधीनामित्यर्थः। साध्याव्यापकेति। विवादाध्यासितोपाधित्वेनाभिमतोऽयं साध्याव्यापकत्वे सति साधनव्यापकः साध्याव्यापकत्वादिना प्रमीयमानत्वादित्यनुमानेनोपाध्यभावग्रहः। ततोऽयं हेतुरुपाध्यभाववान् साध्याव्यापकसाधनव्यापककालानत्वादित्यादिना हेतावनुपाधिकत्वग्रहः। एतदेवाह टीकायाम्—अनुमानात। भावमाह—तथा चेति। तर्काहेतुकमेव=तर्काजन्यमेव। एवकारादनौपाधिकत्वज्ञानस्यानौपाधिकत्वज्ञानहेतुकत्वव्यवच्छेदः। तथा च निरुक्तानौपाधिकत्वज्ञानस्य व्याप्तिज्ञानजनकत्वे नानवस्थेति भावः। तदनुमानेति। तादृशसाध्याव्यापकत्वानुमानार्थकम्। तथा च साध्याव्यापकत्वस्य यद्यनुमानप्रमाणान्निश्चयस्तदा तादृशनिश्चयजनकव्याप्तिज्ञानेऽनौपाधिकत्वज्ञानं जनकं वाच्यमिति तत्र तत्रापीत्यादिनाऽनवस्थातादवस्थ्यमिति भावः।

अनुकूलतर्कस्य व्याप्तिग्रहे प्रयोजकत्वमपि नास्तीतिमतं मूलकारोक्तं विवृणोति—व्यभिचारसंशयस्येति। तथा च व्यभिचारसंशयसत्त्वे तादृशसंशयसामग्रीसत्त्वे वा यदि व्याप्तिग्रहोत्पादः स्यात्तदा तादृशसंशयनिवृत्त्यर्थं तर्कानुसरणं निष्फलमित्याशयः। तर्कं व्याप्तिज्ञानानुकूलत्वस्योभयमतासिद्धतया तस्य व्यभिचारशङ्कानुत्पादानुकूलत्वमाह—व्यभिचारेति। सहचारेति। साध्यसाधनानां सामानाधिकरण्यादिप्रत्यक्षादिमात्रेणेत्यर्थः। मात्रपदाद् व्यभिचारशङ्काशानुत्पादप्रयोजकतर्कस्य व्याप्तिग्रहहेतुत्वव्यवच्छेदः।

तेषां पक्षेतरत्वस्य साध्यव्यापकत्वग्रहेऽनुमानमात्रमुच्छिद्येत। अनुमानमात्रोच्छेदकत्वादेव पक्षेतरो नोपाधिरिति चेत्; भ्रान्तोऽसि, नहि वयमुपाधित्वेन तस्य दूषकत्वमाचक्ष्महे, साध्यव्यापकत्वेन तद्व्यतिरेकात्, पक्षे साध्यव्यावर्तकतया व्यापकव्यतिरेके व्याप्यव्यतिरेकस्य

रादीत्यादिना सम्बन्धिनः साध्यादेः परिग्रहः। व्याप्तिग्रहं=सर्वत्र व्याप्तिनिश्चयम्। साध्यव्यापकत्वग्रहे=साध्यव्यापकत्वनिश्चये। *अनुमानमात्रमिति*। सन्दिग्धसाध्यपक्षकानुमानमात्रमुच्छिद्येतेत्यर्थः। यथाश्रुते निर्णीतसाध्यके व्यभिचारनिश्चयसत्त्वेन पक्षेतरत्वस्य साध्यव्यापकत्वनिश्चयासंभवादनुमानमात्रोच्छेदाभावात्।

अस्माकं तु पक्षे साध्यस्य संशयसत्त्वे साध्ये पक्षेतरत्वव्यभिचारसंशयसत्त्वादनुकूलतर्कं विना न साध्यव्यापकत्वनिश्चयसंभव इति भावः। *अनुमानमात्रेति*। तादृशानुमानमात्रोच्छेदकत्वज्ञानलक्षणप्रतिकूलतर्कादित्यर्थः। नोपाधिः=न स्वव्यभिचारेण साध्यव्यभिचारोन्नायकः। *उपाधित्वेनेति*। व्यभिचारोन्नायकत्वेनेत्यर्थः। साध्यव्यापकत्वेन = तन्निश्चयेन, व्यापकव्यतिरेके = व्यापकव्यतिरेकज्ञाने। व्याप्यव्यतिरेकस्य = व्याप्यव्य-

---

सम्बन्धिन इति। सहचारेत्यादिः। साध्यव्यापकत्वस्य पक्षेतरत्वादौ सन्देहे उपाधेरपि हेतौ सन्दिग्धतया व्याप्तिग्रहोत्पादे बाधकाभावात्साध्यव्यापकत्वग्रहइत्यत्र ग्रहपदं निश्चयपरतया व्याचष्टे—साध्यव्यापकत्वेति। यत्र पक्षे साध्यनिश्चयो वर्त्तते तत्र पक्षेतरत्वे साध्यव्यापकत्वनिश्चयो न भवति साध्ये पक्षेतरत्वव्यभिचारनिश्चयात्। अतः पक्षेतरत्वस्योपाधित्वं सन्दिग्धसाध्यकपक्ष एव संभवति, तत्रैव पक्षेतरत्वादौ साध्यव्यापकत्वनिश्चयसंभवादिति पक्षेतरत्वस्योपाधित्वे सकलानुमानोच्छेदो न संभवतीत्याशयेनानुमानमात्रमुच्छिद्येतेत्यत्रोच्छेदपदं सन्दिग्धसाध्यपक्षकानुमानामात्रोच्छेदपरतया व्याचष्टे—सन्दिग्धेति। यथाश्रुते=अनुमानमात्रोच्छेदार्थकत्वे। व्यभिचारेति। पक्षेतरत्वाभाववत्पक्षादौ साध्यस्य वृत्तित्वनिश्चयसत्त्वेन निश्चितसाध्यवति पक्षे पक्षेतरत्वाभावसत्त्वेन चेत्यर्थः। अनुमानमात्रेति। निश्चितसाध्यपक्षकसन्दिग्धसाध्यपक्षकानुमानयोरुच्छेदाभाव इत्यर्थः।

अस्माकन्त्विति। अनुकूलतर्कस्य व्याप्तिग्राहकत्ववादिनामित्यर्थः। यदा तु पक्षे साध्यसंशयो वर्त्तते तदा पक्षेतरत्वाभाववद्वृत्तित्वं साध्ये सन्दिग्धमेव, तादृशसन्देहनिवृत्तिश्चानुकूलतर्कादेव भवति, ततः साध्यव्यापकत्वनिश्चय इत्याह—पक्ष इत्यादि। पक्षेतरत्वं यदि उपाधिः स्यात्तर्हि सन्दिग्धसाध्यपक्षकानुमानमात्रोच्छेदकत्वज्ञानविषयीभूतं स्यादित्याकारकप्रतिकूलतर्कादित्यर्थः। न स्वव्यभिचारेण = नोपाध्यभाववद्वृत्तित्वेन। साध्यव्यभिचारोन्नायकः = साध्याभाववद्वृत्तित्वानुमापकः। हेताविति शेषः। तथा च यत्र स्वाभाववद्वृत्तित्वसंबन्धेनोपाधिमत्त्वं तत्रैव साध्याभाववद्वृत्तित्वमिति व्याप्तिबलाद्धेतौ साध्यव्यभिचारानुमानं स्यात्सदा तत्रापि पक्षेतरत्वमुपाधिरित्युपाधेर्दूषकत्वं न संभवतीति हृदयम्।

व्यभिचारवितित। साध्याभाववद्वृत्तित्वानुमापकत्वेनेत्यर्थः। तन्निश्चयेन=साध्यव्यापकत्वनिश्चयेन। मूले तद्व्यतिरेकादिति। व्यापकस्य पक्षेतरत्वस्य व्यतिरेकादभावज्ञानादित्यर्थः। टीकायां व्याप्येति। व्याप्यस्य साध्यस्य अभावज्ञानस्येत्यर्थः।

वज्रलेपाच्च। अपि च करवह्निसंयोगः शक्त्यतिरिक्तातीन्द्रियधर्मसमवायी जनकत्वादित्यत्राप्रयोजकत्वान्न साधकं, तत्र व्याप्तस्य पक्षधर्मत्वे किमप्रयोजकं नाम? तस्माद् विपक्षबाधकतर्काभावान्न तत्र व्याप्तिग्रह इत्यप्रयोजकत्वमिति।

इति श्रीमद्गङ्गेशोपाध्यायविरचिते तत्त्वचिन्तामणौ अनुमानखण्डे तर्कनिरूपणम्॥

तिरेकज्ञानस्य।

ननु तादृशानुमानमात्रोच्छेदकत्वज्ञानमेव तत्र साध्यव्यापकत्वज्ञानविरोधीत्यस्वरसादाह—*अपि चेति*। *शक्त्यतिरिक्तेति*। न चास्मन्मते साध्याप्रसिद्धिः, पररीत्यैव परं प्रत्यभिधानात्। स्वमते तु शक्त्यतिरिक्तत्ववह्निर्भावेन साध्यं बोध्यम्। न साधकम्=न लिङ्गम्, व्याप्तस्य= व्याप्तत्वेन निश्चितस्य, पक्षधर्मत्वे =पक्षधर्मत्वनिर्णये। *न तत्रेति*। व्यभिचारसंशयसामग्रीसत्त्वेन न तत्र व्याप्तिनिश्चय इत्यर्थः।

इति श्रीमथुरानाथतर्कवागीशविरचिते तत्त्वचिन्तामणिरहस्येऽनुमानाख्यद्वितीयखण्डरहस्ये तर्करहस्यं समाप्तम्।

यथाश्रुते वस्तुसत्त्वस्य सन्दिग्धतया ज्ञानपर्यन्तानुसरणम्। मूले वज्रलेपादिति। तथा च व्यभिचारानुमापकतयोपाधेर्न दूषकत्वमपि तु साध्यव्यापकस्योपाध्यभावज्ञानेन पक्षे व्याप्यस्य साध्यस्याभावज्ञाननिबन्धनमेव तस्य दूषकत्वं, तदानीं पक्षे साध्यज्ञानासंभवादित्याशयः। टीकायां तादृशेति। सन्दिग्धसाध्यपक्षकानुमानमात्रोच्छेदकत्वज्ञानमेवेत्यर्थः। एवकारात्तर्कस्य विरोधित्वव्यवच्छेदः। तत्र = पक्षेतरत्वे। साध्येति। संशयनिश्चयसाधारणसाध्यव्यापकत्वज्ञानं प्रति प्रतिबन्धकमित्यर्थः। मूले करवह्नीति। हस्तवह्निसंयोग इत्यर्थः। शक्त्येति। शक्तिभिन्नातीन्द्रियधर्मसमवायीत्यर्थः। जनकत्वादित्यनेनादृष्टस्य दृष्टान्तत्वं सूचितम्। न साधकं=नानुमापकम्। पक्षधर्मत्वे=पक्षवृत्तित्वे।

उपसंहरति—तस्मादिति। तथा च भवन्मते सहचारग्रहस्य सत्त्वात्तत्र व्याप्तिग्रहोदयेन हेतोरनुमापकत्वं स्यादतस्तर्काभावादेव तत्र न व्याप्तिग्रह इत्येवं वक्तव्यमिति भावः। ननु नैयायिकमते शक्तेरप्रसिद्धतया साध्याप्रसिद्धिः स्यादित्याशङ्क्य समाधत्ते टीकायां—पररीत्यैवेति। शक्तिस्वीकर्तॄणां मतमवलम्ब्यैवेत्यर्थः। परं प्रति=तादृशशक्तिवादिनं प्रति। स्वमते तु=नैयायिकमते तु। शक्त्येति। तथा च तन्मते अतीन्द्रियधर्मसमवायित्वमात्रं साध्यं पर्यवसितमिति भावः। न लिङ्गमिति। भवितुमर्हतीति शेषः। अनिश्चितस्यानुमित्युत्पादाऽप्रयोजकत्वादाह—निश्चितस्येति। एवमग्रेऽपि निर्णयपदोपादानं बोध्यम्। हेतुपूरणेन व्याप्तिनिश्चयाभावं समर्थयति—व्यभिचारेति। न तत्र=न तादृश हेतावित्याद्यस्तो विस्तरः।

इति-श्री वामाचरणभट्टाचार्यकृततर्कमाथुरीकृतविवृतिः समाप्ता।

कुमारसम्भव-महाकाव्यम्

नूतन पुंसवनी टीका सहितम् ।

यह काव्य सर्वत्र परीक्षाओं में निर्द्धारित है, इस काव्य की पुंसवनी टीका के टीकाकार—गवर्नमेंट संस्कृत कालेज बनारस के साहित्यशास्त्राध्यापक पण्डित श्रीगङ्गाधरशास्त्री भारद्वाज जी हैं। आज तक इतनी विस्तृत सरल व्याख्या कहीं न छपी थी। इस टीका में विशेषता यह है कि प्रत्येक श्लोक का १ अवतरण सहित दण्डान्वय प्रदर्शन, २ परीक्षोपयोगिनी व्याख्या, ३ विग्रह, व्याकरण, कोश, अलङ्कार, छन्द, प्रमाणप्रदर्शन, मल्लिनाथादि प्रदर्शित दोषोद्धार व्युत्पत्ति, ४ संस्कृत में भावार्थ ५ भाषा के सङ्क्षिप्त पदों के द्वारा श्लोकाभिप्राय प्रदर्शन ६ हिन्दी में सरल भावार्थ ७ प्रत्येक सर्ग की कथा का संक्षेप में संग्रह ८ विशिष्टभूमिका इत्यादि लोकोत्तरता देखने ही से ज्ञात हो सकती है। २)

अभिज्ञानशकुन्तलनाटकम्

'रुचिर' 'किशोरकेलि' संस्कृत हिन्दीटीका द्वयोपेतम् ।

उपर्युक्त दोनों टीकायें संसारभरमें सर्वोत्तम सिद्ध हो चुकी हैं ३)

मुद्राराक्षसनाटकम्

'भावबोधिनी--आशुबोधिनी' संस्कृत हिन्दीटीका द्वयोपेतं, परिष्कृत द्वितीयसंस्करणम् ।

इस अभिनव द्वितीय संस्करण में ग्रन्थ की सारी कठिनता दूर करदी गई है। देखते ही आप प्रसन्न हो जांयगे ३)

वेणीसंहारनाटकम्

'प्रबोधिनी'—'प्रकाश' संस्कृत हिन्दीटीकाद्वयोपेतम् ।

इस ग्रन्थके टीकाकारों ने सभी नवीन व प्राचीन प्रकाशित टीकाओंका गुण-दोष विवेचन करके नाटकीय व्याख्या के ढङ्ग पर श्लोकान्वय, विग्रह, पर्याय, सुन्दर अर्थ, भावार्थ अलङ्कार तथा कोषादि प्रमाण में शब्दान्तर देकर समन्वय करते हुए प्रबोधिनी और प्रकाश (संस्कृत-हिन्दी) टीकाओं से, श्लोक, प्राकृत तथा गद्य को इस तरह समझाया है कि, सुकोमल मति विद्यार्थी स्वयं भी इस से ज्ञान प्राप्त कर सकते हैं। १।।।)

स्वप्नवासवदत्त नाटकम्

अन्य संस्करणों से इस संस्करण की विशेषतायें—

इस संस्करण के "प्रबोधिनी" नामक संस्कृत व्याख्या में अन्वय, विग्रह, पर्याय, सुन्दर अर्थ, भावार्थ, कोश, अलङ्कार, छन्द, नाट्य-लक्षण आदि विषय और साथ ही साथ "प्रकाश" नामक प्राञ्जल भाषा टीका भी रख दी गयी है। संस्कृत तथा हिन्दी दोनों ही में कथासार भी लिख दिया गया है, १।।।)

प्राप्तिस्थानम्—चौखम्बा-संस्कृत-पुस्तकालय, बनारस सिटी।